

ЧИ ІСНУВАЛА ЕЛАМО-ДРАВІДСЬКА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА СПІЛЬНОТА?

ДОСЛІДЖЕННЮ давньоєвразійських мов – мов носіїв найдавніших цивілізацій світу – приділяється в Україні дедалі більше уваги. Це такі мови, як шумерська, давньоєгипетська, аккадська, хурритська, еламська тощо.

Як зазначив український вчений Ю.Л. Мосенкіс, дослідник кавказьких мов, а також мов, генетична належність яких до відомих науці мовних сімей ще не визначена, “...у сучасному українознавстві інтерес до таких генетично невизначених мов, як баскійська, етрусська, шумерська, помітно посилюється” [Мосенкіс 1996, 5]. Згаданий дослідник також зазначає, що “...у руслі вивчення стародавньої історії України в контактах зі Сходом і Заходом... перспективним видається дослідження слідів цих мов у сучасній українській (баскійське “пілот”, етрусські “персона”, “арена” та ін., шумерське “руда” тощо)” [Мосенкіс 1996, 5]. До цього переліку можна додати помічені автором даної роботи такі співзвучні та подібні за значенням слова в еламській та українській мовах, як еламське *šerut* ‘тростина’ [Юсифов 1963, 252], українське ‘очерет’, еламське *hapti* ‘прийми’ [Дьяконов 1967, 439], українське “хапати”, індоєвропейське **k[h]ap[h]* [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 146]. Не виключено також, що з еламської та споріднених з нею мов чи мов племен і народностей, котрі проживали між ареалами розселення еламців та стародавніх індоєвропейців, походить ряд слів української мови, корені яких не знайдено серед реконструйованих індоєвропейських коренів, тому ці лексичні одиниці можуть бути запозичені індоєвропейськими предками сучасних українців з неіндоєвропейських мов. До таких слів можуть відноситися, зокрема: “широкий” (еламське *riša-r*; (*irša-r*) ‘великий’ [Дьяконов 1967, 97, 441]; грузинське *li-m+šari* ‘розширювати’, ‘збільшувати’, ‘додавати’ [Marr 1915, 52]. Це можуть бути як субстратні елементи, так і ізоглоси, що об’єднують різні мовні сім’ї. Можливо, й українське

слово “сережки” та російське “серьги” є еламським за походженням і походить від еламського *si-ri* ‘вухо’ [DB: 55]. Оскільки праїндоевропейська етимологія згаданих українського та російського слів відсутня, а термін “сережки” у багатьох мовах походить від слова “вухо”, скажімо англійське *ear-ring* ‘сережки’ (від *ear* ‘вухо’), перське *gūšvāre* ‘сережки’ від *gūš* ‘вухо’ тощо, то не виключено, що терміни “сережки” та “серьги” походять від згаданої еламської лексеми й були запозичені праслов’янами від кімерійців та скіфів, що вторгалися в Передню Азію, зокрема в Мідію, ще тоді, коли там була поширена еламська і, можливо, споріднені з нею мови.

Дану статтю присвячено темі дослідження генеалогічних зв’язків еламської мови, найдавніші писемні пам’ятки якої відносяться до III тис. до н.е., тобто до того часу, коли виникла писемність узагалі. Серед найвідоміших документів, написаних еламською мовою, можна виділити перший в історії світової цивілізації мирний договір, укладений між аккадським царем Нарам-Суеном (роки правління 2236–2220 до н.е.) та еламським царем, ім’я якого у даному документі не збереглося. Можливо, це був цар Хіта з найдавнішої відомої історії Аванської династії еламських царів [История Древнего Востока 1983, 251–252, 488, 490].

Проблема генеалогічних зв’язків еламської мови, як і шумерської, на думку автора, ще остаточно не вирішена. Висловлювалися гіпотези про більш чи менш близькі зв’язки або навіть генеалогічну спорідненість еламської мови з кавказькими та картвельськими [Кримський, близько 1933–40, 33; Marr 1915, 31–97; Тураев 2002, 66; Храновський 1999, 6; Cameron 1995, 14], хуррито-урартськими [Дьяконов 1967, 107–108; Cameron 1995, 14, Brown 1930, 273–305], індоєвропейськими, етрусською [Cameron 1995, 14–15], африканськими (зокрема, мовами манде та нілотської сім’ї) [Winters ; Basello Gian

Pietro 2001], урало-алтайськими [Алиев 1960, 107, прим. 2; Дьяконов 1967, 107–108; Ширалиев 1953, 67], нарешті, дравідськими мовами [Дьяконов 1967, 108–112].

Гіпотези про ізоглоси та можливу спорідненість між еламською мовою та дравідськими почали висуватися ще у 30-ті рр. ХХ століття такими відомими вченими, як А. Тромбетті, що вважав еламську мову ланкою, яка пов'язує між собою шарі-нільські мови та дравідські [Cian Pietro, 2001]. Проте він висловлював думку, аналогічну до точок зору Ф. Борка, Б. Тураєва та А.Ю. Кримського, про те, що еламська мова має спільні корені з кавказькими. Видатний американський дослідник історії доарійського Ірану Дж. Камерон у 30-ті роки минулого століття відзначав деякі фонетичні, граматичні та синтаксичні паралелі між еламською мовою та тамільською, а не з мовами дравідської сім'ї в цілому, бо тоді лише починалися системні дослідження дравідських мов, а порівняльно-історичний метод у вивченні цієї мовної сім'ї почав застосовуватися значно пізніше. Але Дж. Камерон утримувався від тверджень про генетичну спорідненість еламської та тамільської мов. Він вважав, що ті приклади схожості між елементами еламської мови, з одного боку, та тамільської, урартської (тоді вона називалася халдською, іноді алародійською мовою), давніми загроськими мовами (кутійською, луллубейською, касситською тощо), а також стародавніми індоевропейськими й неіндоевропейськими мовами Малої Азії та етрусською говорять хіба що про контакти між носіями цих мов, але не про їхню мовну єдність [Cameron 1995, 14–15]. На початку 40-х років ХХ століття про можливість спорідненості еламської мови з дравідськими вказував і вже згаданий Ф. Борк у своїй роботі “Die Zeughausurkunden aus Susa”, виданій у 1941 році у Лейпцигу [Юсифов 1968, 38].

У 60-ті – 80-ті рр. ХХ століття Д. Мак-Алпін та І.М. Дьяконов проводили порівняльно-історичне дослідження еламської та дравідських мов. Видатний учений у галузі історії Стародавнього Сходу та стародавніх мов Передньої Азії І.М. Дьяконов у своїй статті “Эламский язык” (опублікована у книзі згаданого автора “Языки древней Передней Азии” у 1967 році), що є, по

суті, першою повною граматиною еламської мови, виданою російською мовою у колишньому СРСР, а потім перевиданою з незначними змінами, що суттєво не торкалися змісту, у 1979 році у багатотомному колективному виданні “Языки Азии и Африки”. У цій роботі І.М. Дьяконов заявив, що єдиною гіпотезою відносно генетичних зв'язків еламської мови, на користь якої можна навести досить показові факти, є гіпотеза еламо-дравідської спорідненості [Дьяконов 1979, 37–49]. Він провів порівняльний структурний аналіз еламської та дравідських мов і прийшов до висновку про близькість фонологічної будови еламської мови та дравідських завдяки її простоті. І.М. Дьяконов також відзначив відсутність фонематичної різниці між глухими та дзвінкими вибуховими звуками (це явище було поширене по всій давній Передній Азії), окремі фонологічні явища, характерні для еламської та дравідських мов, такі як фонема *w*, чергування *m / v*, *i / u* та протетичний *i* перед *r* (елам. *riša-rra / irša-rra* ‘великий’). Було виявлено й інші приклади спільних рис у фонетиці еламської та дравідських мов [Дьяконов 1967, 108].

І.М. Дьяконов також відзначив спільний характер морфологічної будови дравідських та еламської мов. Загальний характер цієї будови дравідських мов, на думку І.М. Дьяконова, не суперечить гіпотезі про зв'язок дравідських мов з еламською. Дравідські мови мають номінативну конструкцію, яка почала складатися й у новоеламській, але деякі явища можуть розглядатися як пережиток конструкції ергативної (відсутність пасивного стану, крім пізніх описових зворотів, формальне розрізнення дієслів дії та стану, архаїчні форми дієвідмінювання іменного присудка у мові курукх-ораон, частково у гонді) [Дьяконов 1979, 37–49].

Для усіх цих мов характерна незмінна з граматичної точки зору основа як іменних частин мови, так і дієслів, а також суфіксальна аглютинація. Проте, як зауважив згаданий учений, схожість між дравідськими мовами та еламською в галузі морфології іменника і дієслова обмежуються спільністю деяких структурних особливостей та збігом окремих формантів, що може бути й випадковим. Чимало структурних особливостей та формантів у еламській

мові та дравідських не збігаються. Це явище, на думку І.М. Дьяконова, можна було б у багатьох випадках пояснити тим, що еламська та дравідські мови після розпаду загальної мови-основи розвивалися самостійно, проте таке твердження можна висловлювати лише тоді, якби вдалося довести, що випадки схожості являють собою систему. Проте, на думку І.М. Дьяконова, фактичний рівень знань ще не дозволяє нам висловлювати судження про систему схожих елементів у морфології еламської та дравідських мов [Дьяконов 1967, 108–109]. Серед спільних рис у морфології згаданих мов І.М. Дьяконов звернув увагу на перенесення займенникових показників на предикат у ряді дравідських мов (гонді, курух), що є аналогічним перенесенню класних показників в еламській мові [Дьяконов 1967, 108–109]. Також було виділено факультативні форми множини ад'єктивізованої форми родового відмінка у мові брагуї: *bava-na* 'батька', *bava-na-k*, *bava-na-f-k* 'батьківські', де *-f* може бути реліктом перенесеного класного показника множини (схоже з еламським показником множини класу осіб *-p*) [Дьяконов 1967, 96, 109]. І.М. Дьяконов виявив також деякі відмінкові форманти у дравідських мовах, що можуть бути пов'язані з еламськими післяйменниками. З еламським післяйменником *-n*, що у більш пізні періоди існування цієї мови утворював знахідний відмінок, можна співставити дравідський загальний показник непрямого відмінка (на *-a* або *-n*) та знахідний (браг. *-e*, *-in*, пдж., кур. *-(i)n*, гон. *-un*, кан. *-a*, *-annu*, тел. *-nu*); з новоеламським післяйменником *-na* – показником родового відмінка – можуть бути співставлені такі показники родового відмінка, як: браг. *-na*, пдж. *-in*, там. *-in* [Дьяконов 1967, 110]. І.М. Дьяконов звернув увагу й на спільну дативну морфему **(-)ikku* в еламській та дравідських мовах [Дьяконов 1979, 37–49].

Найбільш близькі приклади схожості між дравідськими мовами й еламською, що, на думку І.М. Дьяконова, навряд чи можуть здатися випадковими, спостерігаються в галузі займенників. Вони іноді доходять до повного збігу. Наприклад – особові займенники (таблиця 1).

Еламський особовий займенник 1-ї особи множини *ela* можна порівняти з дравід-

ським узагальнюючим займенником *ella*, *ello* [Дьяконов 1967, 110].

Дуже близькі, як помітив І.М. Дьяконов, основи вказівних та деяких інших займенників. Дравідські вказівні займенники, як і еламські, утворюються від трьох основ (вказівка на різні ступені віддаленості) – **e/i*, **o/a*, та **a*; для множини класу осіб використовується займенник там. *ave* (браг. *ēf-k*, *ōf-k*), який можна пов'язати з еламським *ape* [Дьяконов 1967, 110; Дьяконов 1979, 37–49]. Радянський індолог В.С. Воробйов-Десятовський, що відзначав беззаперечну типологічну близькість між еламською та дравідськими мовами, відносно вказівних займенників в еламській та мові брагуї зазначав, що вони виконують функцію особових займенників 3-ї особи (*(h)e/i* в еламській, *e* в брагуї). У множині в еламській мові цей займенник має форму *ap*, у мові брагуї – *efk* та *ofk*. Генетично ці форми можуть бути спорідненими [Воробьев-Десятовский 1956, 101].

У галузі дієслова, на думку І.М. Дьяконова, навряд чи можна чекати значної схожості, оскільки утворення дієслівної структури з додієслівного стану простежується в еламській мові досить чітко, й тому, ймовірно, що, у випадку існування спорідненості між еламською й дравідськими мовами, відокремлення еламської від загальної мови-основи відбулося раніше, ніж утворилася сучасні дієслівні системи дравідських мов. Ці дієслівні системи й у самих дравідських мовах досить неоднорідні. Проте деякі небагаточисленні риси дравідського дієслова допускають зближення з еламською (незмінність основи, утворення 2-ї особи тощо) [Дьяконов 1967, 110–111; Дьяконов 1979, 37–49].

В.С. Воробйов-Десятовський відносно дієслівних форм у еламській та дравідських мовах звертав увагу на те, що як в еламській, так і в дравідських мовах функцію фінітних форм дієслова часто виконує віддієслівний іменник із займенниковими показниками [Воробьев-Десятовский 1956, 100].

Згаданий індолог, відзначаючи типологічну близькість між еламською та дравідськими мовами, вказував також і на наявність суфіксальної аглютинації у даних мовах, і на те, що функції відмінкових форм іменників виконують з'єднання основ цих

іменників із післяйменниками. В.С. Воробйов-Десятковський звернув увагу й на схожість у фонетиці та відсутність фонетичної відмінності між дзвінкими та глухими приголосними в еламській та дравідських мовах. Саме від позиції приголосного звука у слові залежатиме те, буде він глухим чи дзвінким. Проте, з точки зору В.С. Воробйова-Десятковського, досить важко виявити приклади спорідненості між еламською і дравідськими мовами в галузі формальних показників та лексики [Воробьев-Десятковский 1956, 100].

Однак, на думку автора даної статті, твердження про наявність випадків матеріальної схожості між даними мовами небезпідставні.

Зокрема, слід звернути увагу на те, що І.М. Дьяконов відносно дієслів відзначив наявність подібних заперечних часток у дравідських та еламській мовах (**ille* у більшості дравідських мов, *in-* в еламській) [Дьяконов 1967, 111].

Більше схожості, на думку І.М. Дьяконова, можна помітити в галузі дієслівного імені. Наприклад, подібні до еламських показників дієприкметників та імен дії *-k*, *-kka* зустрічаються як форманти дієприкметників у тамільській мові, а також у мовах каннада, курукх та брагуї [Дьяконов 1967, 111].

Дієприкметник минулого часу у більшості дравідських мов має показник *-ta*, який можна співставити з еламським показником *-ta*, котрий деякі дослідники-еламознавці, зокрема Ф. Вайсбах, В. Хінц, розглядали як перфектний, а інші – як показник умовного способу дієслів [Дьяконов 1967, 111]. На думку автора даної статті, досить часто дієслова минулого часу зовні, за своєю формою, подібні до дієслів умовного способу. Такі приклади можна знайти й серед сучасних мов, наприклад в українській мові (*зробив* (минулий час), *щоб зробив* (умовний спосіб)) чи в перській: *miâmad* ‘приходив’, *agar miâmad* ‘якби приходив’. В еламських текстах дієслова з таким показником можуть відігравати не лише функцію умовного способу, а й перфектних дієслів: *na-ap-pi (i)r-ša-(i)r-ra U-ra-mas-tá ak-ka tu-ru-un hi re-(i)š-tá* ‘бог великий Ахурамазда, який землю цю сотворив’ [Дьяконов 1967, 441].

Автором даної статті помічено у дравідських мовах такі показники форм

дієслів, які можна знайти в еламській мові: дієслівні суфікси минулого часу *-ć-*, *-s-* у мові тода, *-cc-* у тамільській мові, *-c-* у мові курукх, *-(i)s-* у брагуї, показники давньоминулого часу *-us-*, *(-as)-s-* у брагуї [Андронов 1978, 379, 381], показник перехідних дієслів 3-ї особи однини та множини в еламській мові *-ši (-š)* [Дьяконов 1967, 101]; давньотамільський суфікс дійсного способу теперішнього часу *-(u)δ-*, суфікс такої ж дієслівної форми у мові каннада *-utt-* [Андронов 1979, 377], еламське закінчення іменного присудка *-ut*, що має підтверджувальне значення (*nukə sunki-p-ut* ‘ми – дійсно царі’) [Дьяконов 1967, 100].

Що стосується порівняльного аналізу лексики еламської та дравідських мов, то у цій галузі можливості порівняльного аналізу вкрай обмежені, оскільки, як зазначав І.М. Дьяконов, специфічний характер еламських текстів, що дійшли до нас, не дає можливості виявити чимало з таких найважливіших слів основного фонду, як числівники, назви частин тіла тощо; ми також знаємо мало термінів спорідненості (такі “дитячі” слова, як *amma* ‘мати’, *atta* ‘батько’, що існують і в дравідських мовах, зрозуміло, не враховуються) [Дьяконов 1967, 111; Дьяконов 1979, 37–49]. Саме терміни спорідненості могли б у значній мірі прояснити ситуацію про генетичну спільність або принаймні про тісний побутовий контакт між етносами, що розглядаються, оскільки без такого контакту чи спорідненості навряд чи можна із впевненістю говорити про запозичення з однієї мови в іншу таких термінів, як “земля”, “пуп”, “лежати”, “чути”, “розуміти”, “кров”, “народжуватися”. Якщо ж і трапляються поодинокі випадки співзвучності подібних термінів, що не становлять системи, у мовах, які порівнюються при відсутності спорідненості та побутового контакту між ними, то їх, на думку І.М. Дьяконова, важко, а то й неможливо відрізнити від випадковостей [Дьяконов 1967, 17].

Все ж принаймні в одному з еламських текстів, а саме в еламській версії Бехістунського напису Дарія I, автором даної статті помічено рядки, де згадуються терміни, що означають частини тіла, такі як “око”, “ніс”, “язик”, “вухо”, у тих частинах напису, де Дарій згадує про те, як він розправлявся з бунтівниками, що виступили

проти нього у Мідії, Парфії, Бактрії тощо. Наприклад: *ú hi ši-um-me a-ak ti-ut-me a-ak si-ri maš-zí-ya el-te* ‘Я відрізав йому ніс, язик, вуха та вийняв очі’ (DB: XXXII). Тут *ši-um-me* означає ‘ніс’, *ti-ut-me* – ‘язик’, *si-ri* – ‘вухо’, *el-te* – ‘око’. Останнє, очевидно, походить від елам. *el* ‘дивитися’ (<http://www.um.es/ipoa/cuneiforme/elamita>).

Слово “ніс” у дравідських мовах перекладається як: там. *mūkkū*, мал. *mūkkū*, ко. *mūk*, то. *mūk*, кан. *mūgu*, код. *mūku*, ту. *mūku*, *mūgu*, тел. *mūkku*, кол. *mūkk* тощо [Андронов 1978, 337], проте автор даної статті не виключає можливості утворення елам. *ši-um-me* від спільного з там. *cintu* (*cinti-*) ‘дмухати носом’, ‘продувати носом’; мал. *cintuka*, *cirruka* те ж саме; мал. *sin* (*sint-*, + *sind-*), *sinu* (*sit-*) ‘чхати’ ‘чханья’, ту. *simpu* ‘продувати ніс’ гад. *cind-* (*c = ts*) чхати, *sind-* ‘продувати ніс’ тощо [Burrow 1984, 227].

Еламське *ti-ut-me* – ‘язик’, на думку автора роботи, може мати спільні корені з кур. *tatxa* ‘язик’, малт. *tarte* – те ж саме [Burrow 1984, 266].

Еламське *si-ri* ‘вухо’ може бути спільного кореня з там. *kurai* ‘сережка’, ‘вухо’, мал. *kura* – те ж саме, гон. *kurka* ‘сережка’ [Burrow 1984], тел. *cevi* ‘вухо’ [Андронов 1978, 337].

Еламські *el-te* ‘око’ та *eul* ‘дивитися’, а також *EL* ‘міркувати’ [Дьяконов 1967, 103], цілком вірогідно, мають спільне коріння з куї *era* (*eri-*) ‘займатися шпигунством’, ‘йти у розвідку’, ‘шпигунство’, ‘розвідка’; куві *heri kiyali* ‘дивитися’; кур. *erna* (*iryas*) ‘дивитися’, ‘глянути’, ‘слідкувати’, ‘очікувати’, *erta’ana* ‘показувати’, *eranakhrna* ‘дивитися одне на одного’; млт. *ere* ‘дивитися’, ‘побачити’, ‘спостерігати’ тощо [Burrow 1984, 86]; гон. *als-* ‘думати про’, *alihana* ‘міркувати’ (тж. *al-*) [Burrow 1984, 36].

І.М. Дьяконов зазначав, що порівняльний словник дравідських мов було опубліковано порівняно недавно й питання історичної фонології та реконструкції протдравідських форм ще перебувають на стадії розробки, хоча, очевидно, еламську лексику можна було б порівнювати лише з цими праформами, але не з сучасними словами дравідських мов, щодо яких можна запропонувати невідомі нам фонетичні зміни й різного роду новоутворення, а також іншомовні запозичення. Згаданий до-

слідник запропонував нижчевказані приклади співставлення лексики еламської та дравідських мов, хоча, на його думку, немає ніяких доказів, що це не випадкові збіги (таблиця 2).

Як вважав І.М. Дьяконов, можна було б знайти й більше прикладів схожості, проте вони залишаються дуже рідкими й не являють собою систему й тому їх практично доводиться розглядати як випадкові [Дьяконов 1967, 111–112].

В цілому навряд чи можна не згодитися з І.М. Дьяконовим, оскільки важко визначити етимологію багатьох еламських слів, у чималій кількості елементів еламської лексики взагалі важко визначити лексичне значення. Причиною такої ситуації може служити те, що, крім написів та документів ахеменідської епохи, які мають білінгву, а також варіанти як давньоперською, так і аккадською мовами, численні еламські тексти досить важко піддаються, а деякі майже взагалі не піддаються розшифруванню [Хинц 1977, 35; Юсифов 1968, 38]. Головною перешкодою у розумінні еламської мови є те, що, на жаль, ще досі не вдалося виявити близькосторідних з еламською мов як серед давніх, так і серед сучасних [Юсифов 1968, 38]. З одного боку, важко розшифрувати чимало еламських текстів та виявити лексичне значення ряду слів, з іншого боку, нелегко проводити порівняння значної кількості еламських слів із невизначеним чи нечітко визначеним лексичним значенням із лексику інших мов для встановлення можливої спорідненості, навіть віддаленої, еламської мови з іншими внаслідок труднощів із дешифруванням текстів цією ізольованою давньосхідною мовою. Тут могли б допомогти шумерсько-еламські чи аккадсько-еламські словники, аналогічно шумерсько-аккадським словникам, що існували у школах писарів давнього Дворіччя й на яких, власне, й базується розуміння текстів шумерською мовою [Канева 1996, 16]. Шумерсько-еламські чи аккадсько-еламські словники, без сумніву, мали бути у школах писарів як Еламу, так і Дворіччя. Проте, на жаль, досі археологам ще не вдалося знайти такі документи [Хинц 1977, 35].

У 80-х та 90-х рр. минулого століття І.М. Дьяконов, прийнявши концепцію американського дравідолога Д. Мак-Ал-

піна про спорідненість між еламською та дравідськими мовами та його висновки про спільне походження 20% лексики еламської і дравідських мов, а також про спільні риси у системах еламських та дравідських займенників і дієслів (Elamo-Dravidian languages), прийшов до висновку про те, що існує спорідненість еламської мови з дравідськими, причому сучасна мова брагуї займає проміжне становище між еламською та основною групою дравідських мов [Дьяконов 1990, 591].

Автор цієї роботи, якому, на жаль, були доступні не всі видані на Заході роботи з даної проблематики, провів порівняльний аналіз еламських слів, семантика яких більш-менш чітко окреслена, з дравідською лексикою. Звичайно, тут можна говорити про ймовірність випадкової схожості, враховуючи ситуацію з рівнем досліджень еламської мови. Проте спростувати тезу про спільний корінь схожих зовні елементів лексики згаданих мов не менш проблематично, ніж довести цю тезу.

Автор цієї статті, порівнюючи елементи лексики сучасних дравідських мов та діалектів з еламською лексикою, звернув увагу на спільні риси у процесі трансформації елементів фонетики еламської та дравідських мов. Наприклад, трансформація у мовах телугу, тулу, каннада, тамільській тощо голосних *i/u > e/o* під впливом *-a-* в останньому складі [Андронов 1982, 157] аналогічна тому, як у новоеламській мові відбулася трансформація давньоеламського *u* в новоеламське *e* у ряді випадків: *tuppa/teppa* ‘писати’ [Дьяконов 1967, 441]; перехід дравід. **l* в *j* у мові кота [Андронов, 153], на думку автора, подібне до *l* та *u* в еламській мові [Март 1915, 45] тощо. Цими прикладами не вичерпуються випадки подібності трансформації та чергування звуків в еламській і дравідських мовах.

Приклади схожості еламських та дравідських елементів лексики, враховуючи спільне у фонетичних змінах даних мов, крім наведених автором прикладів назв частин тіла, викладено у таблиці 3.

Автор цієї статті не виключає можливості випадкової співзвучності наведеної вище для порівняння лексики еламської та дравідських мов, хоча більша частина цих лексичних елементів може свідчити про їхнє спільне походження. Тут можна

помітити лексику з повсякденного життя, деякі господарські терміни, слова з релігійної сфери та з галузі звичаєвого права. Проте наведені приклади спільної між еламською та дравідськими мовами лексики не являють собою певної семантичної системи, а лиш поодинокі випадки співзвучності між окремими термінами у тій чи іншій галузі. Тому й існує ймовірність випадкового збігу між певними елементами лексики еламської та дравідських мов. Якщо згодом, завдяки успіхам в аналізі еламської лексики та морфології у результаті можливого знайдення еламських текстів, що містять білінгви, а також стародавніх еламсько-шумерських та еламсько-аккадських словників, буде чіткіше виведено етимологію значно більшої кількості еламських термінів, їх можна буде сміливіше та впевненіше порівнювати з дравідською лексикою, етимологія якої вивчена на більш досконалому рівні. А поки що, на думку автора статті, можна висунути такі дві гіпотези: або еламська та дравідські мови мають давню генетичну спорідненість, проте протягом багатьох тисяч років чимало елементів, що свідчать про цю спорідненість, втрачені, або ж деякі спільні елементи у лексиці та граматиці неспоріднених між собою еламської й дравідських мов з’явилися у результаті етнокультурних контактів між протоеламцями, протодравідами та іншими відомими і невідомими сучасній науці етномовними спільнотами, що могли бути як генетично спорідненими, так і неспорідненими з предками еламців та дравідських народностей і племен.

Цілком вірогідно, що деякі наведені вище приклади співзвучності еламської та дравідської лексики запозичені як в еламську мову, так і в дравідські з інших мов або належать до так званих “мандрівних” термінів і їхня етимологія ще досі не визначена. До таких категорій можна віднести, наприклад, згадані елам. *kurip* ‘кинджал’ та співзвучні там. *kur* ‘бути гострим’, мал. *kurppi* ‘гострота’ тощо. Вони зовні нагадують малайське *keris* ‘кинджал’ [Куланда 1983, 78; Мосенкіс 1997, 33], шум. *gir* ‘лезо’ [Дьяконов 1956, 110], праностр. **gura* ‘лезо, різати’ [Мосенкіс 1997, 33]. Питання наявності австронезійського субстрату серед мов Індостану

й навіть Близького Сходу та Східного Середземномор'я, зокрема у так званій прототигридській мові, що була поширена у Месопотамії в дошумерську епоху, а також у крито-мінойській та праіндоевропейській мові, активно вивчається в останні десятиліття [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 85–88; Мосенкіс 1997, 4–46].

Концепції І.М. Дьяконова, Д. Мак-Алпіна та інших прибічників концепції еламо-дравідської генетичної спорідненості не знайшли достатньо широкої підтримки ні серед дравідологів (зокрема, М.С. Андронова, що досить скептично висловлювався щодо гіпотези про еламо-дравідську генетичну спорідненість, а також М.Б. Емено або Ф.Б.Я. Кьойпера), ані серед еламознавців, зокрема таких визначних дослідників еламської історії, культури та мови, як В. Хінц та Ю.Б. Юсифов.

Так, М.С. Андронов вважає, що статті Д. Мак-Алпіна відносно дравідо-еламських паралелей через фундаментальні невідповідності структурних та етимологічних властивостей роблять ці дослідження неперспективними. М.Б. Емено помітив, що "...малоймовірно, щоб результати цієї роботи виявилися позитивними для основної тези автора" [Андронов 1982, 185], аналогічну думку про малоймовірність спорідненості еламської мови з дравідськими висловлював і Ф.Б.Я. Кьойпер [Андронов 1982, 185].

Проте деякі учені заявляли про спорідненість еламської та дравідських мов, що разом з мовами ряду інших сімей належать до ностратичної мовної суперсім'ї. До таких версій пристав, зокрема, В.В. Иванов. Він, звертаючи увагу на виявлену видатним дослідником ностратичних мов В.М. Ілліч-Світичем спільну рису між рядом мов ностратичної суперсім'ї, зокрема між індоевропейськими та дравідськими, а саме – чергування афіксів з елементами **-n-t* у непрямих відмінках, підкреслив чергування подібних елементів (чергування *-tt < * -n-tt*) у давніх індоевропейських мовах в іменниках середнього роду та на *-r*, а також наявність аналогічних елементів, що чергуються, в еламській мові (*-n-t* в іменах, що означають неживі предмети) [Иванов 1980, 190]. Питання порівняльного дослідження еламської, дравідських, уральських, алтайських, картвельських

мов тощо як окремих мовних сімей, що належать до ностратичної сім'ї, на нашу думку, є перспективним і чекає на нові відкриття та детальний науковий аналіз.

Автор цієї роботи, не задовольнившись даними на користь версії про генетичну спорідненість між еламською мовою та дравідськими, проводив детальні порівняльні дослідження граматичних елементів еламської мови та елементів її лексики з більш-менш визначеною семантикою з лексикою та граматиною іберійсько-кавказьких, зокрема картвельських, а також індоевропейських, урало-алтайських та інших мов.

Зокрема, автор приділив увагу популярній у першій половині ХХ століття гіпотезі про спорідненість еламської та іберійсько-кавказьких мов, розглянув дослідження академіка М.Я. Марра, що у своїй роботі "Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания", виданій у 1915 році, порівнював вищезгадані мови між собою, особливо еламську мову з картвельськими, та виділив ряд спільних рис у граматиці між цими мовами (спільне у фонетичних трансформаціях, деякі подібні відмінкові суфікси, зокрема суфікси значень родового та місцевого відмінків, схожі займенники 1-ї особи однини та множини, спільні показники множини в еламській та ряді картвельських мов *-p (-b)*, *-pe (-be)*, ряд спільних елементів у лексиці) [Марр 1915, 31–97]. До речі, згаданий показник множини, крім вищенаведеного прикладу у мові брагуї, практично відсутній у дравідських мовах. Хоча, на думку автора, можна згодитися з багатьма критиками концепції М.Я. Марра, зокрема з азербайджанським дослідником історії Мідії І. Алієвим, який заявляв, що М.Я. Марр у згаданій роботі не виклав нічого нового в галузі еламської мови, особливо її граматики, зокрема морфології та синтаксису, та використовував положення граматики Ф. Вейсбаха, у тому числі й помилкові, пов'язані з переносом індоевропейських граматичних категорій на еламську мову [Алиев 1960, 76], все ж ряд положень про спільні лексичні та граматичні елементи між іберійсько-кавказькими мовами слід оцінити позитивно.

Автор цієї роботи також знайшов небагатовисловні приклади спільних елементів між еламською лексикою та протокартвельськими лексичними формами. Ці дослідження виходять за рамки даної статті. В результаті їхнього проведення автор цієї статті також прийшов до висновку про недостатню кількість аргументів на користь концепції про спорідненість еламської та картвельської етнолінгвістичних спільнот, а лише про певні мовні та етнокультурні зв'язки між їхніми предками.

Дані порівняльного аналізу лінгвістики, археології, палеозоології, палеоботаніки, дослідження міфології також не дають достатньо аргументів на користь концепції спільного походження еламців, картвелів та дравідів, хоча свідчать про широкі зв'язки між дравідами та стародавніми етносами Близького й Середнього Сходу.

Зокрема, результати аналізу протодравідської “екологічної лексики” на основі спільних для більшості дравідських мов назв рослин та тварин дають можливість зробити висновок про формування протодравідської спільноти у районі Північного Пенджабу (верхньої течії Інду та його притоків) [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 64–65]. Деякі реконструйовані протодравідські назви рослин та тварин поширюються на представників флори та фауни, а саме – лакового дерева, пальмири, ящірки-кровососа, прісноводних крокодилів тощо, поширених від Південно-Східного Ірану та ріки Кабул до передгір'їв Гімалаїв [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 93].

Для дослідження питання про прабатьківщину дравідів, на думку автора, важливо залучати на лише дані протодравідської господарської та екологічної лексики, а й дані таких історичних джерел, як релігійні тексти, як індуські, так і священну літературу інших релігій. Тут можуть бути корисними, зокрема, дані Біблії, де йдеться про країну Нод, куди пішов Каїн, після того як учинив братовбивство (Буття: 4, 16). Країна Нод, назва якої нагадує там. на́ды ‘країна’ [РТС, 985], спільний за походженням з ним термін “нодр” у мові тода та ін. Країна Нод, згідно зі Старим Заповітом, знаходилася на схід від Едему (Буття: 4, 16). Саме слово “Едем” походить, найвірогідніше, від шум. *eden* ‘степ’ [Дьяконов 1967, 112–114]. Згідно зі Старим

Заповітом, з Едему витікала ріка для зрошення раю, яка потім розділялася на чотири ріки: Фісон, Гіхон, Хіддекель (Тигр) та Євфрат (Буття: 2, 10–14). Хоча чимало дослідників, зокрема І. Франко, вважали, що дарма шукати на карті такі ріки, як Пішон і Гігон [Франко 2004, 104] (тобто Фісон і Гіхон. – В.Х.), все ж у наш час рядом учених на території Іранського Курдистану та Іранського Азербайджану знайдено ріки з назвами, співзвучними назвам Фісон (річка Іжон) та Гіхон. Біблійні оповіді про вигнання Адама та Єви з Едему, прокляття Адама тяжкою землеробською працею, неприйняття Богом жертви землероба Каїна та його вигнання в інший край після вбивства брата-скотаря Авеля, на думку автора, є відображенням процесу переселення найдавніших землеробських етносів – протошумерів, протоеламців та інших – із прохолодних гірських долин Загросу, де вони жили поряд з племенами пастухів, до спекотних долин Тигру, Євфрату, Керхе, Каруну тощо, де перші землеробські племена Близького Сходу змушені були займатися штучним зрошенням, щоб забезпечити стабільні врожаї.

Що стосується назв сільськогосподарських та екологічних термінів в еламській мові, то вони в еламських документах, зокрема в господарських текстах, здебільшого позначаються шумерськими ідеограмами й поки що у дослідників не було змоги виявити в достатній мірі суто еламську “екологічну” та сільськогосподарську лексику, яку можна було б порівнювати за етимологічними характеристиками з аналогічною лексикою дравідських чи інших мов.

На думку іранського історика Еламу та дослідника у галузі еламської археології Е.О. Негяхбана, сама назва Еламу, яку дали власне еламці, тобто ендонім *hatamti* (*haltamti*), що означає “земля богів”, “священна земля”, не дає найменшого приводу висуванню версій про те, що територія походження еламців могла знаходитися поза межами території, де цей народ жив в історичну епоху [Negahban 1993, 24].

Археологічні дані досліджень культур докерамічного та ранньокерамічного неоліту VIII–VII тис. до н.е. вказують якраз більше на те, що еламська цивілізація сформувалася на основі мезолітичних та

неолітичних культур Південного, можливо, Центрального Загросу, що також були тісно пов'язані з рівнинними районами Ірану, а саме – на основі культур Тепе-Муссіан та Алі-Кош у гірському Хузистані. Саме в цих районах, а також на поселеннях Гяндж-Даре, поблизу сучасного Керманшаха, Тепе-Гуран у Луристані люди вперше перейшли до землеробства і тваринництва. У Гяндж-Даре ще в IX тис. до н.е. було винайдено кераміку. Ранній розвиток землеробства та ремесла створив передумови для тривалого осілого життя [Hole 1999, 24–34]. На думку автора цієї статті, з процесом етногенезу еламців можна пов'язати ще й археологічну культуру Талл-і-Бакун у на північному заході іранської провінції Фарс, де комплекс археологічних знахідок V тис. до н.е., зокрема жовта кераміка, дуже близькі за своєю формою до матеріалу, знайденого в Сузах і в Тепе-Муссіан у більш пізній період [McCown 1942, 434–435].

Археологічні дослідження 70-х та 80-х рр. минулого століття на території Іраку, Ірану, Афганістану та Середньої Азії, що проводилися дослідниками різних країн – США, СРСР, Франції, Ірану тощо, привели багатьох дослідників ранніх цивілізацій Еламу та Шумеру другої половини IV – першої половини III тис. до н.е. до висновків, що в цей період, завдяки зростанню продуктивності праці у сільському господарстві та ремеслі, другому великому поділу праці, значному зростанню кількості населення сільських та протоміських поселень Шумеру та Сузіани, розвитку тісних торговельних зв'язків між рівнинними та гірськими районами Середнього Сходу, здійснюється колонізація протошумерами Суз та ряду районів Загросу, починаючи приблизно з 3300 р. до н.е., а пізніше, починаючи приблизно з 2900 р. до н.е., – колонізація протоеламцями Центрального та Східного Ірану й, можливо, деяких районів Середньої Азії [Ламберг-Карловски 1990, 3–12]. Тобто здійснюється експансія протоеламців з південного заходу на схід та північний схід, а не навпаки, вже тоді, коли протодравідська спільнота, згідно з висновками у результаті вищезгаданих порівняльних досліджень протодравідської “культурної” й “екологічної лексики”, археології тощо, сформувалася на території Північно-

Західної Індії та у районах, що прилягають до неї, й розпочалася міграція протодравідських племен у райони Центральної та Південної Індії [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 65–73] й, очевидно, до Південно-Східного Ірану, Середньої Азії й, можливо, навіть до більш віддалених районів.

Неодноразово дослідниками висловлювалися думки щодо перебування у давні часи племен, споріднених із дравідами за мовою, на всій території Ірану або принаймні у його південній частині [Дьяконов 1967, 86]. Чимало вчених розглядали питання про міграцію предків дравідів з території Ірану, Месопотамії, навіть із Кавказу. Цих версій додержувалися, зокрема, англійський археолог Холл та румунський дослідник у галузі порівняльно-історичного мовознавства Н. Лаховарі, що вказував на спільні риси між дравідськими мовами та кавказькими. Індійський історик Т.Б. Наяр зазначав, що ряд географічних назв Дворіччя, Ірану, Афганістану та Кавказу мають дравідське коріння, зокрема назви місцевостей, котрі містять слово “малай”, що дравідськими мовами означає “гори” [Шапошникова 1969, 311–312]. На думку автора, саме від цього слова походять такі географічні назви Ірану, як Тепе-Мальян на схід від Хузестану, де знайдено письмові свідчення на користь тези про місцезнаходження тут еламської історичної області Аншан [Хинц 1977, 16], назва міста Малаер у районі нинішнього Хамадану. Думки про місцезнаходження прабатьківщини дравідів у Шумері й Еламі, а іноді на більш широкій території, що охоплювала також інші області Ірану та Кавказу, висловлювали також англійський археолог Річард Холл та німецький дослідник С. Фюрер-Хайшендорф. А згаданий Т.Б. Наяр вважав, що дравіди, для яких була характерна археологічна культура мегалітів, являють собою пізню хвилю іммігрантів із Кавказу [Шапошникова 1969, 313–314]. Наводилися також аргументи в археологічній галузі про схожість статуеток людей та тварин, знайдених у районі Марлік-Тепе в Ірані (I тис. до н.е.) та на території розселення дравідського племені тода на Півдні Індії [Шапошникова 1969, 370]. На користь концепції про прихід предків дравідів з інших країв як сухопутним, так

і морським шляхом учені наводять дані пісенного фольклору тода, зокрема пісню цього скотарського племені про кораблі [Шапошникова 1969, 314].

Про культурні та релігійні зв'язки між шумерами та протодравідами свідчать і дані дослідження мови згаданих тода – сучасного дравідського племені, що мешкає в горах Нілгірі у Південній Індії. Тода, як і сусідні з ними плем'я кодагу, виділяється серед інших дравідських народностей та племен більш світлим кольором шкіри (*мал. 1*). Форма черепів у представників племені тода відзначається доліхокефальністю [Шапошникова 1978, 265], характерною для населення Середземномор'я з давніх часів. Тода мають грецький профіль та римський ніс [Шапошникова 1969, 17]. Верхній одяг тода, як чоловіків, так і жінок, – “путукхулі” – шматок тканини, прикрашений чорними та червоними смужками, що прикриває руки та опускається трохи нижче колін [Шапошникова 1969, 16], – нагадує грецьку тогу (*мал. 2*). Згідно з повір'ями тода та сусідніх з ними дравідських племен – кота, курумба, ірула, бадага тощо, усі ці племена є пришельцями до Голубих гір (так із дравідських мов перекладається назва гірської місцевості Нілгірі). Причому тода, плем'я пастухів, що розводять буйволів та харчуються здебільшого молочними продуктами, згідно з повір'ями місцевих дравідів, заселили цю місцевість першими й потім ділилися землею за символічну платню з дравідськими племенами, котрі пізніше розселилися тут [Шапошникова 1969, 26–27].

Тода, у господарському житті яких буйволи та корови відіграють неабияку роль, надають особливого значення будь-яким діям, пов'язаним із розведенням буйволів та виробництвом молока. Зокрема, акти доїння перетворилися на ритуал, після якого читається особлива молитва [Шапошникова 1969, 152]. Обожнювання великої рогатої худоби як годувальниці та основної тяглової сили, коли ще кінь не був приручений, було характерне для найдавніших землеробів та скотарів Малої Азії з часів одного з найбільш ранніх землеробсько-скотарських поселень – Чатал-Гуйюку (6500–5400 рр.), а також Ірану, Балкан та сусідніх районів Східної Європи, у тому числі зони поширення трипільської

культури. У найраніших цивілізаціях бик та корова були об'єктами особливого поклоніння [Відейко 2003, 90; Матюшин 2002, 100–101].

Проте погляди на сакральність буйволів у тода, що зберегли стародавні доіндуські релігійні вірування дравідських племен, значно відрізняються від традицій недоторканності священної корови в індусів та заборони її вбивати. Досліджуючи релігійні вірування тода, можна отримати більше даних про найдавнішу релігію та ідеологію дравідів та зв'язки з іншими стародавніми релігійними системами, аніж вивчаючи релігійні вірування дравідських народів, що сповідують індуїзм, буддизм та інші релігії. Тода під час поховального обряду приносять у жертву буйволів, а перед убивством жертвовного буйвола чоловіки-тода здійснюють своєрідну “кориду”, тобто змагаються з биками (*мал. 3*) [Шапошникова 1969, 156]. Неодноразово учені намагалися пов'язати бій биків із сюжетом про двобій шумеро-аккадського напівміфічного героя Гільгамеша, що змагався з чарівним биком, якого богиня Інанна (Іштар), згідно з епосом про Гільгамеша, послала, щоб він убив цього героя, за те що він не захотів одружитися з Інанною. Проте слуга та вірний супутник Гільгамеша – Енкіду у двобої перемагає бика Інанни [Хук 2005, 46–47] (*мал. 4*). Як сюжет про загрозу смерті Гільгамешу від небесної корови, так і жертвопринесення буйволів у тода під час поховального обряду свідчать про те, що у свідомості давніх етномовних спільнот, у тому числі шумерів, еламців та протодравідів, образ бика чи буйвола асоціювався не лише із життєдайними, проте й потойбічними силами, що несуть смерть, а також із образом ночі й темряви. Про це, зокрема, свідчать і численні скульптурні зображення шумерського бога підземного царства Нергала, що відносяться до початку II тис. до н.е. Це божество зображали з коров'ячими вухами. Аналогічну скульптуру з бронзи, що відноситься до того ж періоду, знайдено й на території Еламу (*мал. 5*). Бик у шумерській міфології – це місячна тварина [Дьяконов 1991, 20].

Не лише культ бика, а й такі елементи господарсько-культурних типів населення Давньої Месопотамії та сусідніх і більш

віддалених областей, навіть Трипілля, а також областей розселення дравідів, як тридиційна храмова та житлова архітектура, мають деяку схожість у культурі згаданих регіонів. Наприклад, українські дослідники виявили аналогії своєрідним трипільським храмам IV тис. до н.е. з рельєфами у вигляді стилізованої голови бика (корови), арковим перекриттям та округлим очеретяним дахом, прикрашеним на фронтонах згори рогами – лунницями (мал. 6), в архітектурі месопотамських храмів дошумерського та ранньшумерського періоду V–IV тис. до н.е., що також мали напівкруглі очеретяні, а пізніше – кам'яні дахи (мал. 7), та в сучасній архітектурі заболочених сільських місцевостей Південного Іраку, де кілька тисячоліть тому існувала шумерська цивілізація (мал. 8–9). Подібними до таких культових споруд є хатини (мал. 10) та храми тоді (мал. 11), що за своєю формою не мають аналогій в Індії. Ці хатини, побудовані з тростини, нагадують, за словами радянського індолога-етнографа Л.В. Шапошникової, кибитки кочівників або розрізані навпіл величезні діжки, поставлені зрізом на землю. Вони дуже схожі зі згаданими ранніми месопотамськими храмами й певною мірою нагадують трипільські. У хатинах тоді, як і в трипільських храмах, є символічне зображення буйволячих рогів, виготовлених із гілок дерева [Шапошникова 1969, 13–15, 21]. Слід, на думку автора цієї статті, звернути увагу й на зовнішню схожість між храмами “по” у тоді (мал. 11) та гробницею пророка Даниїла в Сузах (мал. 12) й іншими подібними спорудами в Хузистані, що збереглися до нашого часу.

Дивують також випадки цілковитої співзвучності імен основних шумерських богів з іменами божеств тоді, що звучать особливою таємною мовою жерців цього племені, яка зветься “кворжам”. Цією мовою основне жіноче божество-деміург тоді – богиня Текерзші, що вважається творцем землі цього племені, має друге ім'я – Інніні, а іноді зветься Елліль (Енліль), а гори Нілгірі часто на кворжам називаються Іннінінор (країна Інніні) [Шапошникова 1969, 19, 266]. Ім'я Інніні схоже за звучанням з ім'ям шумерської богині кохання, родючості та роздорів і війн Іннани (Іннін) [Хрестоматія по истории Древнего Востока

1963, 276], одного з найважливіших божеств шумеро-аккадського пантеону [На ріках Вавілонських... 1991, 377]. У вавілонській міфології Інанна звалася Ірніні (або Іштар) [Хук 2005, 46]. Шумерський бог Енліль (вавілонський Елліль) – бог повітря й землі, верховний володар усього, що міститься між небом і світовим океаном [На ріках Вавілонських... 1991, 377]. Сонце мовою кворжам зветься Уту (Утве) [Шапошникова 1969, 266]. У шумерській міфології бог Сонця також носить ім'я Уту [На ріках Вавілонських... 1991, 377].

Автор цієї статті не виключає можливості зв'язку між предками тоді й інших дравідських народностей та населенням стародавньої Аратти, про яку йде мова в шумерській епічній поемі “Енмеркар та верховний правитель Аратти”. Згідно з цією поемою, Енмеркар, один з найперших відомих в історії правителів шумерського міста-держави (“ному”) Уруку, посилав свого гінця до країни Аратта, що знаходиться “за сімома гірськими хребтами” [Ламберг-Карловски, Саблов 1992, 175], за еламськими містами Сузами й Аншаном [Хрестоматія... 269]. Мета цієї місії – змусити правителя Аратти поставити до Шумеру дорогоцінні камені, “благородний лазурит”, а також золото й срібло в обмін на шумерське зерно. У поемі говориться про те, що населення Аратти поклонялося богині Інанні [Белицкий 2000, 86–89; Хрестоматія... 1963, 268–276]. В одній з давніх шумерських версій поеми про Енмеркара містяться імена представників араттської знаті – Енсукушсіранна, Ансіггарія, Ургірнунна та Наменнадума. Останні два імені більш нагадують шумерські, а перші два – дравідські імена. Проте більш ніяких джерел, що містили б дані про мову населення Аратти, не знайдено й робити остаточні висновки з цього питання поки що передчасно. Не знайдено й переконливих даних, які дали б можливість впевнено локалізувати Аратту. На основі археологічних знахідок останніх десятиліть XX століття ряд вчених висловлювали гіпотезу про те, що Аратта – це поселення Шахр-і Сохта, знайдене на східному кордоні Ірану [Ламберг-Карловски, Саблов 1992, 175].

На користь версії про перебування протодравідських чи споріднених з ними

племен на значній території Ірану, а можливо в Месопотамії чи Закавказзі, свідчать не лише ізоглоси між дравідськими мовами, шумерською, а й між дравідськими та хуррито-урартськими мовами [Brown 1930, 273–305; Cameron 1997, 14; Halloran, Hamori 1999].

Якщо серед дравідів, зокрема тода, можна виявити сліди впливу шумерської міфології, то слідів еламського впливу на міфологію та релігійні вірування дравідів майже не виявлено, хоча спільне у міфологічних уявах про загальне походження етносів або наявність у їхніх мовах подібних між собою назв богів могли б свідчити на користь генетичної спорідненості предків даних етносів. Можна ризикнути, висунувши гіпотезу про спільне походження кінцевого елемента імен родових божеств тода – Гокхерші, Котанерш, а також верховної богині-творця Текерзші (тобто – *ерш-*, *-ерши-*) з еламськими словами агаš ‘головний’, irša ‘великий’, а початковий елемент імені останнього божества *тек-* – з еламським *takki* ‘життя’, проте цю гіпотезу ще не можна вважати в достатній мірі обґрунтованою. Слід шукати більш переконливі дані для її прийняття чи заперечення. Аналогічно можна сказати й про спокусу ототожнення деяких індуських божеств дравідського походження, зокрема Шіви та його дружини Парваті, з еламськими божествами, імена яких схожі за звучанням з іменами згаданих божеств, а саме еламського бога Сімута (Шимута), що мав такі гучні титули, як “бог еламців” та “провісник богів”, та його дружини Манзат. На жаль, досі відомості про еламську релігію та міфологію дуже обмежені через відсутність будь-якого міфологічного і літературного тексту еламською мовою, хіба що окрім знайденого декілька років тому на території Грузії фрагмента епосу про Гільгамеша еламською мовою.

Нижня Месопотамія, як і Єгипет, де виникли найдавніші цивілізації, здійснила величезний культурний вплив на інші області Стародавнього Сходу, де рівня ранньокласового суспільства й цивілізації було досягнуто пізніше [Дьяконов, Якобсон 1982, 5]. Такого ж впливу месопотамської цивілізації зазнав і Елам, особливо його рівнинна частина Сузіана (Хузестан), де міська цивілізація виникла

одночасно з месопотамською, проте, оскільки Хузестанська рівнина є природним продовженням Дворіччя, її найдавніше населення – еламці – не могло не зазнати величезного, майже асимілюючого впливу месопотамської цивілізації, культури та релігії.

Хоча завдяки бурхливому розвитку землеробства, ремесла, торгівлі, а також значному зростанню кількості населення еламці, починаючи приблизно з 2900-го, здійснювали торговельну експансію на значну частину Ірану, а можливо, навіть на територію Середньої Азії й більш віддалених районів [Ламберг-Карловски 1990, 8–12], все ж елементи протошумерської мови, культури та релігії серед народів, чії далекі предки могли перебувати на території Середньої Азії, Казахстану або сусідніх з ними регіонів, помітні дещо більше. Тут при комплексному дослідженні даної теми вченими було виявлено вражаючу схожість імен головних божеств шумерського та фінно-угорського пантеонів [Hamori 2002], певної кількості лексичних та граматичних запозичень та ізоглос між шумерською та урало-алтайськими мовами й діалектами [Сулейменов 1990, 542–550; Halloran, Hamori 1999], а також наявність шумерських термінів серед так званої “шаманської” мови селькупів та цілу систему давніх передньоазійських запозичень у матеріальній культурі цього самодійського народу, що мешкає у тайговій зоні Західного Сибіру [Пелих 1972, 159–175].

В результаті досліджень неолітичних та енеолітичних культур Ірану та Месопотамії, здійснених протягом 50-х – 70-х рр. ХХ століття, археологи зробили висновок про значний вплив культур фарбованої кераміки, поширених на території Месопотамії та Ірану, зокрема Сузіани (Хузестану), де існували еламські держави, на протоміські культури південного заходу Середньої Азії, такі як Алтин-Депе, Намазга тощо, а також на сусідні з ними неолітичні культури мисливців та рибалок Хорезму й далі, на культури Приуралля та Алтаю, зокрема на афанасіївську культуру, що існувала у цьому районі у III тис. до н.е. На території сучасного Хорезму у IV–III тис. до н.е. була поширена кельтемінарська неолітична культура. Її носії

використовували мікролітичні знаряддя праці, схожі на матеріал неолітичних культур Ірану й Месопотамії, а кераміка, хоч і зазнала впливу останніх культур, все ж має аналогії в археологічних культурах Уралу, Північно-Східної Європи [Виноградов 1957, 33–38], які зараз пов'язують із процесом етногенезу фінно-угорських народів та Південного Сибіру, що мають відношення до формування тюркської спільноти.

Автор цієї статті, звернувши увагу на вищезгадані концепції про можливість генетичної спільноти між еламською та урало-алтайськими мовами, провів власний порівняльний аналіз лексики та граматики цих мов, проте виявив лише фрагментарні приклади схожості в деяких елементах лексики та граматики еламської, тюркських, монгольських та фінно-угорських мов. Кількість виявлених прикладів співзвучності між лексикою згаданих мов значно менша, ніж кількість наведених вище прикладів схожості елементів лексичного фонду еламської та дравідських мов.

Конкретний аналіз еламо-урало-алтайських ізоглос виходить за межі дослідження питань даної статті, проте тут, на нашу думку, слід звернути увагу на виявлені автором цієї роботи деякі спільні елементи у морфології еламської, дравідських та урало-алтайських мов. Саме спільні риси у морфології мов, що порівнюються, де словотворчі та особливо словозмінні елементи майже виключають можливість запозичення і, як справедливо заявив М.С. Андронов, можуть у певній мірі переконливо свідчити про спільне походження [Андронов 1969, 309–310], а не про випадковий збіг морфологічних елементів. Тут згаданий дравідолог процитував А. Мейє, що заявляв: “Чим своєрідніші явища, що збігаються у двох мовах, тим більш аргументований сам збіг” [Андронов 1969, 318; Мейє 1954, 29]. М.С. Андронов, що відкидав можливість еламо-дравідської генетичної спорідненості, не зміг заперечити досить переконливих, за його ж словами, схожості не лише між незначною кількістю слів, а й елементів морфології у дравідських та уральських мовах, зокрема продемонстровані ним приклади схожості у системі дієслів минулого часу в уральських та дравідських мовах, що містять суфікси *-i-, *-s-, *-t- [Андронов 1969, 310–312].

Автор цієї статті виявив подібні елементи й у предикативних словах еламської мови. Хоча існують деякі протиріччя між еламознавцями у поясненні ряду граматичних формантів, подібних до вищезгаданих. Наприклад, В. Хінц вважає показник -ta в еламських дієслівних формах формантом минулого часу, інші дослідники – показником умовного способу [Дьяконов 1967, 103]. На думку автора, можна й у першому, й у другому варіантах вважати цей показник спільним зі згаданим суфіксом *-t- у дравідських та уральських мовах, оскільки досить часто дієслова минулого часу зовні, за своєю зовнішньою формою, подібні до дієслів умовного способу. Суфікс минулого часу *-s- у дравідських та уральських мовах подібний до показника минулого часу -š в еламській мові. Можна пов'язати ряд відмінкових формантів уральських та дравідських мов з деякими еламськими післяйменниками, подібними за своїми функціями до відмінкових показників, а саме з еламським післяйменником -m, що у більш пізні періоди існування цієї мови утворював знахідний відмінок, може бути пов'язаний показник такого ж відмінка в уральських мовах *-m. З новоеламським післяйменником -na, що утворював форми родового відмінка, можливо, має зв'язок давньоуральський показник родового відмінка *-n та аналогічні показники у дравідських мовах, зокрема у брагуї -na, у тамільській мові -in тощо.

Можна навести ряд прикладів схожості у лексиці між еламською, урало-алтайськими та дравідськими мовами. Ось деякі з них, виявлені автором даної статті: еламське пар ‘бог’, угорське пар ‘сонце’ << *Naj+pi*, мансі *naj* ‘сонце’, хантське *nai* ‘вогонь’, ‘сонце’ (до речі, в еламській мові для позначення термінів “день” та “сонце” використовувався термін *pan*), алтайське (збереглося в давньоюпонському) *por.u* ‘день’ >> *no* (*nipon* >> *nihon*) [**p>h*], дравідські *anapu* ‘вогонь’, ‘гарячий’, *nipp* ‘світити’ *nep* ‘горіння’ [Намогі 2002]; еламське *kullak* ‘прохання’ [Дьяконов 1967, 439], тамільське *kēl* ‘молитися’, угорське *kértem* ‘я просив’ [Андронов 1969, 312]. Ці приклади можна продовжити й доповнити їх прикладами зв'язків між еламською, уральськими, тюркськими, монгольськими, дравідськими та іншими мовами в

галузі лексики, граматичних показників, морфології тощо.

Проте ці приклади не можуть у достатній мірі свідчити про генеалогічну спільність між усіма згаданими мовами. Автор даної роботи, незважаючи на наведені вище приклади співзвучності у лексиці еламської та дравідських мов, все ж помітив значні розбіжності між еламським та дравідським лексичним складом, що відноситься до сфери повсякденного життя та, як правило, рідко запозичується з однієї мови в іншу, а також про фрагментарність та відсутність системи спільних елементів у морфології даних мов.

У таких випадках можна говорити або про відсутність генетичного зв'язку між згаданими мовами, зокрема між еламською та дравідськими, хіба лише про тісні етнокультурні та мовні контакти між ними, або ж про існування генетичної спорідненості між цими мовами у глибоку давнину, й ця спорідненість уже малопомітна. Тут, на нашу думку, слід згадати слова М.С. Андропова про те, що спорідненість усередині однієї мовної сім'ї не може бути споконвічною, проте носить історичний характер. Вона створюється поступово та може також поступово слабшати й поступово доходити до такої межі, за якою така спорідненість стає віддаленою або взагалі перестає відчуватися. В іншому випадку у групі неспоріднених мов можуть з'являтися елементи, що раніше були їм чужими. Якщо кількість таких елементів, що стали тепер спільними для всіх мов цієї групи, поступово збільшується, то, досяг-

нувши відомої кількісної межі, ці елементи починають переважати в цих мовах та визначати їхні споріднені зв'язки. Результатом взаємодії цих тенденцій, що діяли в доісторичну епоху між предками неспоріднених, на думку М.С. Андропова, дравідських та уральських мов, і стали деякі спільні риси між цими мовами в лексиці та морфології [Андронов 1969, 319–320].

На думку автора цієї статті, нинішній стан порівняльних досліджень різними науковими сферами (лінгвістики, археології, етнології, етнографії, палеозоології, палеоботаніки тощо) взаємодії між еламською та дравідською етномовними спільнотами поки що приводить до висунення гіпотез про те, що протоеламці та протодравіди, генетична спорідненість між якими або існувала у незапам'ятні часи, та зникла чи майже зникла, або не існувала взагалі, взаємодіяли між собою на території сучасного Ірану в період, коли дравідська спільнота почала розпадатися, й у результаті цієї взаємодії виник ряд спільних рис у лексиці та морфології еламців та дравідських народів. Підтвердити чи спростувати цю гіпотезу змогли б подальші відкриття стародавніх еламо-аккадських та еламо-шумерських словників чи еламо-давньоперських білінгв. А поки що зарано взагалі говорити про визначеність семантики та етимології багатьох еламських термінів, знайдених у письмових джерелах цієї мовою. Значення чималої кількості слів незрозуміле взагалі. Перспективним, на думку автора статті, є дослідження даного питання в рамках ностратичної теорії.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

			елам.	дравід.	
				браг.	там.
одн.	1-ша ос.		(h)u, непрям. u-n	i	e-n (непрям.)
	2-га ос.		ni, ni	ni	ni
множ.	1-ша ос.	інкл.	ela, elu	nap	nam
		екскл.	nika, niku		am
	2-га ос.		num	num	nin-gal (<*nim)

Таблиця 2

еламські	дравідські
hani- ‘любити’	дравід. *in (пн.-др. *en-) ‘приємний’, звідси браг. hanēn ‘солодкий’, ‘приємний’
ketu- ‘руйнувати’, ‘виколювати (очі)’	дравід. keṭu-, keṭṭu- ‘гинути’, ‘знищуватися’, браг. keṭu- ‘знищувати’
nap ‘день’	дравід. nāḷ ‘ранок’, ‘світанок’, ‘день’; naḷ, браг. nap ‘ніч’
pari- ‘доходити’, ‘досягати’	дравід. pari- ‘бігти’, ‘уникати’
tiri-, turu- ‘говорити’, ‘оголошувати’, ‘знати’, ‘розуміти’	дравід. teri- ‘бути впізнаним, зрозумілим’; пор. браг. tir- ‘брати’, ‘розуміти’
titu- ‘брехати’	дравід. tī ‘зло’; tītu ‘зло’, ‘недолік’
tunu- ‘давати’	дравід. tir-, брагуї tir-, tin- ‘давати’

Таблиця 3

еламські	дравідські
-ahṭa ‘для’ [Дьяконов 1967, 100]	там. -āḥa ‘для’ [РТС 228]
asan ‘богиня’, assan ‘дама’ [Hámori 2003]	ман. ar (мн. aṣke), aco-mgar (мн. aco-mgahke) ‘жінка’; куї asa (pl. -ska/-saka); куві aca (мн. aska) ‘жінка’ [Burrow, Emenau 1968, 3]
aṣṣa ‘обробляти’ (шкіру тварин ножем) [Юсифов 1963, 241]	гонд. aṣṣana ‘бути порізаним (про ногу, кульшу чи руку складаним ножем)’, ‘відрізати (руку, ногу тощо)’, aṣṣ- ‘колоти’, ‘пиляти’, askana ‘розрізати’, ‘розділяти м’ясо’, ask- ‘різати (м’ясо)’, ‘нарізати (м’ясо)’, ‘вирізати’; млт. aṣuṣe ‘вирізати (скульптору тощо)’, кан. haṣṣu, heṣṣu ‘різати на шматки’ [Burrow, Emenau 1984, 6]
azzaka ‘великий’ (ARI), ha-iz-za-iṣ-ni ‘нехай звеличить’ [DB: ex. LXVI, 87]	тел. gaja ‘великий’, пен. gaja ‘великий’, куві kaja, діал. kajja ‘великий’ [Burrow, Emenau 1984, 132]

<p><i>araš</i> ‘головний’ (за Шейлем) [Юсифов 1963, 241]; На припущення автора роботи, це слово могло утворитися від двох основ: <i>ar-</i>, спільної з паралельно наведеними дравідськими, та <i>eša</i> ‘контролювати’ (http://www.um.es/ipoa/cuneiform/elamita). Не виключено, що злиття основ, подібних за звучанням до згаданих у дравідських мовах, утворили слова, наведені у паралельній колонці, такі як: <i>aracan</i>, <i>arca</i>, <i>acu</i> тощо.</p>	<p>там. <i>al (alv-, ant-)</i> ‘управляти’, ‘царствувати над’, ‘керувати’ тощо; <i>alan</i>, <i>ali</i> ‘той, що управляє’, <i>alvar</i> ‘божество як верховний управитель’, <i>atci</i> ‘влада’, ‘володіння’, ‘уряд’, ‘керування’, ‘правління’, <i>atcai</i> ‘день у тижні’; мал. <i>aluka</i> ‘керувати’, ‘володіти’, ‘мати’, <i>arca</i> ‘день у тижні’, ‘тиждень’; то. <i>ol- (od-)</i> ‘володіти (буйволами)’, ‘керувати’, ‘управляти’; кан. <i>al (ald-)</i> ‘отримати’, ‘мати’, ‘володіти’, ‘керувати’, ‘управляти’, <i>alike</i>, <i>alke</i> ‘отримання’, ‘керування’, ‘царствування’, ‘влада’, ‘панування’, ‘уряд’, <i>alisu</i> ‘спонукати отримання’, ‘спонукати до керування’ [Burrow, Emenau 1984, 468]; там. <i>aracan</i>, <i>araican</i>, <i>araiyan</i> ‘цар’, ‘принц’, <i>araci</i> ‘цариця’, <i>aracu</i>, <i>araicu</i> ‘цар’, ‘царство’, ‘уряд’ government; мал. <i>aracan</i>, <i>arasan</i>, <i>arayan</i> ‘цар’, <i>aracam</i>, <i>aracu</i> ‘члени царської родини’, ‘конституція’; то. <i>ars</i> ‘цар’, ‘король’, ‘європеець’; кан. <i>arasa</i>, <i>arasu</i> ‘цар’, ‘лорд’, <i>arasi</i>, <i>arasati</i> ‘цариця’; ту. <i>arasu</i>, <i>arase</i> ‘цар’, ‘монарх’; тел. <i>arusu</i> ‘цар’ [Burrow, Emenau 1984, 19]; <i>acu</i> ‘перевіряти’, ‘запобігати’, ‘підкорювати’, ‘тримати під контролем’ [Burrow, Emenau 1984, 32]</p>
<p><i>ete</i> ‘додавати’, ‘накопичувати’ [http://www.um.es/ipoa/cuneiform/elamita], <i>-itaka</i> ‘з’ [Дьяконов 1967, 100]</p>	<p>там. <i>intu (inti-)</i> ‘збиратися’, ‘зближуватися’; <i>ittu (itti-)</i> ‘збирати’, ‘накопичувати’; мал. <i>ittam</i> ‘збір’, <i>ituka</i> ‘приєднуватися’, ‘збільшуватися’; кан. <i>idu</i> ‘єднання’, ‘збільшення’, ‘збільшення’, ‘багатство’ [Burrow, Emenau 1984, 53]</p>
<p><i>enpi</i> ‘начальник’, ‘голова’ [Юсифов 1963, 241]</p>	<p>кан. <i>anma</i>, <i>anba</i> ‘правитель’ [Burrow, Emenau 1984, 468]; там. <i>an</i> ‘верхня частина’, <i>ana (-pp-, -nt-)</i> ‘піднімати голову’, <i>anavu (anavi-)</i> ‘підійматися вгору’, <i>annal</i> ‘велич’, ‘підвищення (напр., посади) exaltation, ‘зверхність’, ‘перевага’ superiority, ‘велика людина’, ‘цар’, ‘бог’, <i>anna (-pp-, -nt-)</i> ‘дивитися вгору’, ‘тримати голову прямо’, <i>annavi</i> ‘вчитель’, ‘режисер театральних вистав’, ‘господар’, ‘майстер’, ‘пан’, ‘представник властей’; мал. <i>anna</i> ‘вгору’, ‘нагорі’ <i>annal</i> ‘високий’, ‘бог’, <i>anna</i> ‘погляд вгору’, <i>annavi</i> ‘вчитель’, ‘голова акторської трупи’, ту. <i>anavuni</i>, <i>annavuni</i> ‘подивитися вгору’, ‘підняти обличчя вгору’ [Burrow, Emenau 1984, 12]</p>
<p><i>irša</i> ‘великий’, <i>iršara</i> ‘великий’, <i>iršeki</i> ‘багато’, ‘дуже’ [ARI]</p>	<p>кон. <i>els- (-t-)</i> ‘збільшуватися’ (про сім’ю), ‘збільшуватися розміром’ [Burrow, Emenau 1984, 766]</p>
<p><i>ulhi</i> ‘дім’ [ARI]</p>	<p>там. <i>il</i> дім, будинок тощо; мал. <i>il</i> дім, місце; тул. <i>illu</i> ‘дім’, ‘житло’, ‘родина’; тел. <i>illu</i> ‘дім’, ‘житло’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 48]; протодр. *<i>il</i> ‘дім’ [Парпола... 1976, 518]</p>
<p><i>uri</i> ‘попередній, попередник’ (www.iranica.com)</p>	<p>там. <i>ur (-v-, -nt-)</i> ‘старіти’; <i>ur (-pp-, -tt-)</i> ‘старіти’, ‘проживати більшу частину життя’, <i>uriyan</i> ‘довгожитель’ [Burrow, Emenau 1984, 238]</p>
<p><i>dau</i> ‘допомога’ [Winters]</p>	<p>там. <i>utavu (utavi-)</i> ‘давати’, ‘робити внесок’, ‘жертвувати’, ‘сприяти’, ‘співпрацювати’, ‘допомагати’, ‘бути корисним’; мал. <i>utakkam</i>, <i>utavi</i> ‘допомога’; код. <i>odyv</i> ‘допомога’ [Burrow, Emenau 1984, 522]</p>
<p><i>da-la-ri</i> ‘давній’ [DB: III, 6]</p>	<p>там. <i>tol</i> ‘далекий’, <i>толау</i> ‘далина’ [PТС, 225]</p>

<p><i>halpi</i> ‘убивати’ [Дьяконов 1967, 102]; ‘вмирати’ [ARI]</p>	<p>там. <i>kol (kolv-, konr-)</i> ‘вбивати’, ‘нищити, руйнувати’; то. <i>kwaly</i> ‘вбивати’, ‘кривавий, смертоносний’, ‘померлий’, код. <i>koll- (kolluv-, kond-)</i> ‘вбивати’; бр. <i>xalling</i> ‘бити’, ‘вбивати’, ‘стріляти (з рушниці)’, ‘кидати (камінь)’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 192]</p>
<p><i>halmarriṣ</i> ‘зміцнювати’, ‘сильний’ [ARI]; <i>hara</i> ‘скріплювати (печаткою)’, ‘ставити (печатку)’, ‘виготовляти’ (за В. Шейлем) [Юсифов 1968, 244]</p>	<p>там. <i>arru (arri-)</i> ‘ставати сильним, могутнім’, ‘бути здатним’, ‘бути достатнім, підхожим’, ‘накопичувати’ (багатство), ‘зносити’; мал. <i>arruka</i> ‘багатіти’, ‘процвітати’, ‘зростати’, <i>arram</i> ‘дуже’, <i>arral</i> ‘зростання’, ‘здоровий’, ‘величний’; кан. <i>ar (art-)</i> ‘дужчати’, ‘ставати дужим’, ‘бути могутнім’, ‘бути здатним’, ‘бути компетентим’, <i>aru</i> ‘влада’, ‘сила’, ‘енергія’, ‘сміливий’, ‘вольовий’, <i>arpu</i> ‘могутність’, ‘сила’ [Burrow, Emenau 1984, 38]</p>
<p><i>harti</i> ‘встановлювати’, ‘засновувати’ [Алиев 1960, 96]</p>	<p>там. <i>iruttu (irutti-)</i> ‘змушувати сідати’, ‘затримувати’, ‘утримувати’, ‘надовго встановлювати, закріплювати’; мал. <i>iruttikka</i> ‘змушувати сідати’, <i>irutti</i> ‘місце сидіння’, ‘стілець’, <i>iruttam, iruttu</i> ‘сидіння’, ‘перебування’; код. <i>ir- (-ipp-, inj-)</i> ‘бути на місці’, ту. <i>ippuni (itt-)</i> ‘бути’, ‘існувати’, ‘мати’, ‘володіти’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 48]</p>
<p><i>hi-en-ga</i> ‘отримає’ [UN]</p>	<p>койя <i>en-</i> ‘отримувати’; пен. <i>en- (-t-), en- (-t-)</i> ‘просити’; манда <i>en- (-t-)</i>; куї <i>enba (et-)</i> ‘протягнути руку, щоб отримати’, ‘приймати’, ‘прийняття’, ‘прийом’; куві <i>e'nai</i> ‘приймати’; бр. <i>(h)eling</i> ‘розстеляти’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 766]</p>
<p><i>huhhuda</i> ‘кроїти’, ‘шити’ (за В. Хінцом та Ю.Б. Юсифовим) [Юсифов 1963, 244]</p>	<p>кан. <i>kuttu</i> ‘проколювати’; тел. <i>kuttu</i> ‘проколювати’, ‘пробивати’, ‘свердлити’, ‘шити’, ‘шиття’, ‘шов’ тощо; кол. <i>kutt- (kutt-)</i> ‘шити’; нк. <i>kutt-</i> тощо [Burrow, Emenau 1984, 153]</p>
<p><i>kaṣṣa</i> ‘виготовляти, різати’ [Юсифов 1963, 246]</p>	<p>кол. <i>kacsi</i> ‘меч’; гонд. <i>kacsi</i> ‘меч’, ‘залізний меч’, <i>kacc</i> ‘залізо’, ‘залізне лезо лопати, заступа’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 153]</p>
<p><i>katu</i> ‘жити’, ‘бути живим’, ‘поселяти’; <i>kat</i> ‘місце’, ‘трон’ [ARI]</p>	<p>там. <i>kutir (-v- -nt-)</i> ‘бути поселеним’ ‘бути визначеним, встановленим’; кан. <i>kuduru</i> ‘поселяти’, ‘видужати після хвороби’, ‘бути встановленим’, ‘бути поселеним’; тулу <i>kudi</i> ‘встановлений’, ‘поселений’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 156]</p>
<p><i>kukta</i> ‘плащ’ (за Ю.Б. Юсифовим), ‘вид одягу чи матерії’ (за В. Шейлем), ‘тканина, сукно’ (за В. Хінцом) [Юсифов 1968, 244]</p>	<p>пен. <i>kadiya, kediya</i> ‘пов’язка на стегнах’; ман. <i>kediya, kidiya</i> ‘одяг’; там. <i>kati (-pp-, -tt-)</i> те ж саме [Burrow, Emenau 1984 // http://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.plc.1:1:1053.burrow]</p>
<p><i>kus</i> ‘принести’ [Юсифов 1968, 246], <i>kuti</i> ‘носити’, ‘нести’, <i>kutira</i> ‘носій’ [http://users.primushost.com/india/ejvs, or: International Journal of Dravidian Linguistics 2001]</p>	<p>там. <i>katattu (katatti-)</i> ‘змушувати йти’, ‘їхати (в екіпажі, автомобілем)’, ‘перевозити, транспортувати’, ‘правити (кіньми)’, ‘керувати (автомобілем)’; мал. <i>katattu</i> ‘транспортування’, ‘перевезення’, ‘переправа’; млт. <i>kate</i> ‘перевисувати’, ‘проходити’, ‘переходити’, ‘переправлятися’, <i>kattre</i> ‘проходити’, ‘проводити час’; бр. <i>xarring</i> ‘проходити пішки’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 104]</p>

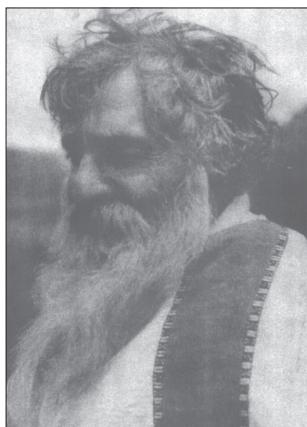
<i>ku-ul-la-ak</i> ‘прохання’ [Дьяконов 1967, 439]	там. <i>kel (ketp-, kett-)</i> ‘почути, слухати’, ‘запитувати’, ‘запитання’, ‘вимога’; мал. <i>kelkka</i> ‘почути’, ‘розуміти, осягати’, ‘почувати, відчувати’, ‘слухатися, коритися’, ‘запитувати’, ‘вимагати’; кол. <i>kelyv</i> ‘запитання’, ‘слова’, ‘виступ’ ‘промова’; кан. <i>kel (keld-), kelu (keli-)</i> ‘слухати’, ‘почути’, ‘увага’, ‘запитання’, ‘вимога’, <i>kelisu</i> ‘змусити слухати’, ‘змусити запитати’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 182]
<i>kurip</i> ‘кинджал’ (?) [Юсифов 1968, 247]	там. <i>kur (-pp-, -tt-)</i> ‘бути гострим’, ‘гострота (у різних значеннях)’; мал. <i>kur</i> ‘гострота’, ‘наконечник стріли’; <i>kurppikka</i> ‘гострити’; <i>kurppu, kurccam</i> ‘гострота’, <i>kurtma</i> ‘лезо меча’, ‘гострий’; кан. <i>kurpu</i> ‘гострота’, ‘доблесть’, ‘пронозливність’ тощо [Burrow 1984, 173]; кон. <i>kuram</i> ‘ніж’, ‘малий ніж’; куї <i>kure</i> ‘ніж’ [Burrow, Emenau 1984, 174].
<i>kurhalla</i> ‘предмет зі срібла’ [Юсифов 1963, 246]	протодр. <i>*kurV-kV < *kurV</i> ‘сяяти’, від цього протодравідського терміна походять назви срібла у центральнодравідських мовах [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 70]
<i>kur.min</i> ‘руками, з рук’ (за Дж. Камероном) [Юсифов 1968, 246–247]	там. <i>kai</i> ‘рука’, ‘хобот (слона)’, ‘ручка’; мал. <i>kai, kauyi</i> ‘рука’, ‘хобот (слона)’, ‘ручка’; тел. <i>kelu, kai</i> ‘рука’; кол. <i>ki (pl. -l)</i> , нк. <i>ki (мн. kil)</i> ‘рука’; гдб. <i>ki (мн. kil)</i> ‘рука’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 183]
<i>kiri</i> ‘богиня’ [Хинц 1977, 39]	там. <i>cira (-pp-, -tt-)</i> ‘величний’, ‘видатний’, ‘яскравий’; <i>cirantor</i> ‘великий’, ‘величний’, ‘яскравий’, ‘божественний’; мал. <i>cirakka (cirannu)</i> ‘бути чудовим, видатним, славним’; кан. <i>serapu</i> ‘гостинність, щедрість’, ‘честь’, ‘свято’ [Burrow, Emenau 1984, 225]
<i>kutu</i> ‘кінь’ [Алиев 1960, 66]	там. <i>kutirai</i> ‘кінь’, ‘курок рушниць’; мал. <i>kutira</i> ‘кінь’, ‘кавалерія, кіннота’; ко. <i>kudyr</i> ‘кінь’; то. <i>kiQir</i> те ж саме; код. <i>kudire</i> ‘кінь’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 156]
<i>kute</i> ‘зберігати’, ‘залишати’ [Юсифов 1963, 247]	там. <i>ka (-pp-, -tt-)</i> ‘охороняти’, ‘зберігати’, ‘давати притулок’, ‘оберігати’, ‘спостерігати’, ‘чекати’; ‘збереження’, ‘захист’; ко. <i>kav- (kat-)</i> ‘спостерігати’, ‘охороняти’; то. <i>kof- (kot-)</i> ‘чекати’, ‘спостерігати’; кан. <i>ka (kad-), kay (kad-/kayd-), kayi (kayid-)</i> ‘охороняти’, ‘захищати’, ‘зберігати’, ‘рятувати’, ‘наглядати’, ‘піклуватися’; код. <i>ka- (kap-, kat-)</i> ‘чекати’; <i>kapad- (kapadi-)</i> ‘охороняти’ [Burrow, Emenau 1984, 132]
<i>kutta</i> ‘та’, ‘і’ (сполучник) [ARI], <i>kut-tin-na</i> ‘всі разом’ [DB]	там. <i>kutu (kuti-)</i> ‘об’єднуватися’, ‘збиратися’, ‘зустрічатися’, ‘запасатися’, ‘поєднувати’; <i>kuta</i> ‘разом з’, ‘на додаток до’; <i>kuttu (kutti-)</i> ‘об’єднуватися’, ‘приєднувати’, ‘змішувати’, ‘додавати’; мал. <i>kuttu</i> ‘об’єднання’, ‘братерство’, ‘змішання’, ‘згода’, <i>kuttam</i> ‘збір, збори (людей)’, ‘згряг’, ‘купа’, ‘каста’ тощо; то. <i>kut- (kuty-)</i> ‘об’єднуватися’, ‘закривати (очі)’; <i>kutm</i> ‘збори’, ‘диспут’, ‘дискусія’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 171–172]
<i>giri</i> ‘вшановувати’, ‘віддавати належне’ [Salvini]	там. <i>g*auravi</i> ‘вшановувати’ [PТС, 1082]
<i>lu-ur</i> ‘поле’ [DB]	код. <i>ul- (upp-, utt-)</i> ‘орати’; кол. <i>ur- (urt-)</i> ‘боронити’, орати (плугом); нк. <i>ur-</i> ‘орати (плугом)’, ‘боронити’; діалекти гон. <i>lum-, lumm-</i> ‘пускати коріння’; пен. <i>ru- (-t-)</i> ‘орати (плугом)’; куї <i>ruva (rut-)</i> ‘оранка (плугом)’; куві <i>lunai, ru- (-t-)</i> орати (плугом) тощо [Burrow, Emenau 1984, 67]

<i>malu</i> ‘дерево’ [Юсифов 1963, 248]	там. <i>maram</i> ‘дерево, деревина, дрова’, ‘ліс’; мал. <i>maram</i> ‘дерево, деревина, дрова’; кан. <i>mara</i> (те ж саме); код. <i>mara</i> те ж саме; ту. <i>mara</i> те ж саме тощо [Burrow, Emenau 1984, 416]
<i>marri</i> ‘тримати’, ‘захоплювати’ [Дьяконов 1967, 95; ARI]	там. <i>pery</i> ‘отримувати’ [PTC, 786]
<i>meluk</i> ‘числений’ [UN]	там. <i>pala</i> ‘багато’, ‘декілька’, ‘різноманітний’; мал. <i>pala</i> ‘багато’, ‘декілька’, ‘різноманітний’; тел. <i>palu</i> (те ж саме) [Burrow, Emenau 1984, 355]
<i>meni</i> ‘після’, ‘потім’ [ARI]	там. <i>mun</i> , <i>munby</i> ‘до (раніше)’ [PTC, 282]; там. <i>munti</i> ‘передня частина’; мал. <i>mumpil</i> ‘попереду’, <i>mumpe</i> ‘перед’; ко. <i>mun-</i> , <i>mu-</i> ‘передній’, ‘передня частина’, ‘перед’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 453]
<i>mišnuka</i> ‘поганий, злий’ [ARI]	там. <i>mōsamāxa</i> ‘поганий’ [PTC, 750]
<i>murta</i> ‘покласти на місце’ [ARI]	там. <i>murai</i> (-v-, -nt-) ‘входити’, ‘вступати’; <i>murai</i> ‘видовбане (у печері тощо)’, ‘викопане місце, яма, заглиблення’ [Burrow, Emenau 1984, 449]; *драв. <i>mutal</i> , <i>motal</i> ‘основа’, ‘фундамент’, ‘нога’, ‘нижня частина чого-небудь’ [Парпола... 1976, 527–528]
<i>nar</i> ‘бог’, ‘божество’, ‘бог місяця’ [Дьяконов 1967, 98; Хинц 1977, 44; ARI]	драв. <i>anari</i> ‘вогнь’, ‘гарячий’; <i>nipp</i> ‘світити’; <i>ner</i> ‘горіння’ [Наморгі 2002]
<i>baḥa</i> ‘захист’, ‘захисник’ [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 883]	там. <i>paduxa</i> , <i>pesy</i> ‘захистити’ [PTC, 343]
<i>pak</i> ‘жінка’ [Юсифов 1968, 391]; ‘дочка’ [Юсифов 1974]	д.-там. <i>peḥdi</i> ‘жінка’ [Андронов 1978, 350]
<i>para</i> ‘дивитися’, ‘читати’ [Salvini]	там. <i>nār</i> ‘дивитися’ [PTC, 466]
<i>pet</i> ‘боротися’ [Salvini]	там. <i>pōridy</i> ‘боротися’ [PTC, 346]
<i>pi-el</i> (UNTASNAPIRISA Susa n° 10 [EKI 10c, IRS 30]), <i>pur</i> ‘білий’ [Юсифов 1963, 251]	протодр. * <i>vel-</i> ‘білий, яскравий’ [Парпола... 1976, 527]
<i>pili</i> ‘компенсувати’, ‘відроджувати’ [Юсифов 1968, 265]	там. <i>piradi</i> ‘відшкодування’, ‘компенсація’ [PTC, 132]
<i>-pir-</i> ‘бог (?)’ у слові <i>hapirti</i> (те, що й <i>hatamti</i> ‘земля бога’ (назва Еламу, дана власне еламцями)) [Юсифов 1968, 32]; <i>pir-ra-šá-um</i> ‘велич’ [DB]	там. <i>peru</i> , <i>perum</i> , <i>per</i> ‘великий’; <i>peritu</i> ‘те, що є великим, величним’; <i>periya</i> ‘великий’, ‘старший’, ‘важливий’; <i>periyar</i> , <i>periyor</i> ‘старий, літній’, ‘великий’, ‘святий’, ‘царський’; <i>periyon</i> ‘велика людина, бог’; <i>perum-puli</i> ‘тигр’; <i>perun-ten</i> ‘бджола-медоносиця великого розміру’; <i>peru</i> (-pp-, -tt-) ‘гладшати’, ‘більшати’, ‘міцнити’, ‘ставати численним’; <i>peruku</i> (<i>peruki-</i>) ‘рости кількосоно’, ‘множити’, ‘повніти’, ‘досконалий’; <i>peruka</i> ‘цілковито’; мал. <i>peru</i> , <i>per</i> ‘великий’, ‘головний’; <i>periya</i> ‘ведикий’; <i>peripram</i> ‘велич’, ‘велика кількість’, ‘маса’; <i>piran</i> ‘пан, владика, володар, Господь Бог’, ‘цар’; ко. <i>pe-</i> ‘великий’ [Burrow, Emenau 1984, 389]

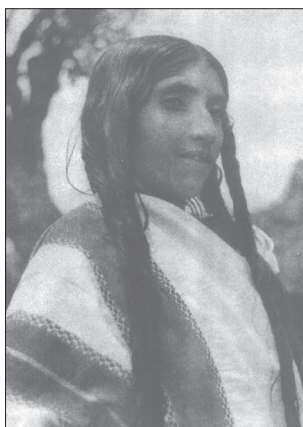
<i>pi-tu₄-um-ta</i> ‘внутрішня огорожа’ [ЕКІ 13 А, MDAI XLI 31]	там. <i>padunni</i> ‘огорожа’ [РТС, 295]
<i>rutaš</i> ‘навпроти’ [Дьяконов 1967]	там. <i>etir</i> ‘те, що навпроти’, ‘перед’, ‘об’єкт суперечностей’, ‘ворожий’; мал. <i>etir</i> ‘протилежний’, ‘ворожий’; ка. <i>idircu, idirisu, edarisu, edirisu, edurisu</i> ‘стояти віч-на-віч (більш у значенні протистояння)’, ‘зіштовхуватися віч-на-віч’, ‘чинити опір’ [Burrow, Emenau 1984, 78]
<i>siri</i> ‘точно’, ‘правильно’ [Юсифов 1968, 251]	там. <i>saruiāxa</i> ‘точний’ [РТС, 1015]
<i>ša</i> ‘ходити’ [Salvini]	ко. <i>so- (-t-)</i> ‘вирушати в дорогу’, ‘виходити’ ‘сходити (про сонце, місяць тощо)’; пе. <i>ho- (-t-)</i> ‘виходити’; ман. <i>ja- (-t-)</i> ‘виходити’, ‘сходити (про сонце)’; млт. <i>coye</i> ‘вставати’, ‘сходити’, ‘відходити’, ‘починати’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 248]
<i>šilla</i> ‘сильний’, ‘дужий’, ‘могутній’ [ARI]	там. <i>kil (kirp-, kirr-)</i> ‘бути здатним’; <i>kirpu, kerpu</i> ‘сила’, ‘здатність’, ‘дія’ тощо; <i>kirral</i> ‘здатність до дії’; мал. <i>kelpu</i> ‘сила’, ‘міць’; <i>kelpar</i> ‘могутність’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 144]
<i>šutur</i> ‘закон’, ‘правило’ [Юсифов 1968, 261, 262, 392]	там. <i>cattam</i> ‘дерев’яна рамка’, ‘гніздо’, ‘план’, ‘привило’, ‘наказ’, ‘регулювання’; мал. <i>cattam</i> ‘рама для дверей’, ‘вікно’, ‘хатина’, ‘огорожа’, ‘план’, ‘порядок’, ‘наказ’, ‘пропорція’, ‘регулювання’, ‘правило’, ‘закон’; ко. <i>catm</i> ‘правило’, ‘традиція племені’; кан. <i>catta</i> ‘план’, ‘порядок’, ‘наказ’, ‘регулювання’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 203]
<i>takki</i> ‘життя’ [Дьяконов 1967, 98]	кол. <i>tak- (takt-)</i> ‘жити’ (на певному місці), ‘залишатися’; нк. <i>tak-</i> ‘залишатися’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 260]
<i>te-la-ak</i> ‘приходить’ [UN]	ка. <i>tul</i> ‘йти’, ‘рухатися’, ‘поїхати’, ‘слідувати’, ‘переслідувати’; <i>tulu</i> ‘виходити, йти геть’, ‘рватися вперед’, ‘напасти’, ‘гнатися’, ‘відскакувати’; тел. <i>tulu</i> ‘розбігатися (наприклад, про військо під час битви)’, ‘гнатися’, ‘тікати’; кол. <i>tul- (tut-)</i> ‘бігти’; нк. <i>tul- (tut-)</i> ‘бігти’, ‘текти’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 297]
<i>tampt</i> ‘(милостивий) пан’, ‘Господь’, ‘Бог’ [Хинц 1977, 16]	протодр. <i>*tampa(ḷa)</i> ‘жрець храму’ [Парпола... 1976, 515]
<i>te-pu</i> ‘плавити’ [ЕКІ]	там. <i>ti (-v-, -nt-), tiy (-v-, -nt-)</i> ‘бути спаленим’, ‘заржавіти’; <i>(-pp-, -tt-)</i> ‘висушувати’; ‘вогонь’, ‘лампа’, ‘жар’, ‘гнів’; <i>tippi</i> ‘вогонь’; <i>tippu</i> ‘почорніння від вогню’; те. <i>tipu</i> ‘пекучий біль’; бр. <i>tin</i> ‘жар’; <i>tirunk</i> ‘іскра’ тощо [Burrow, Emenau 1984, 285].
<i>terra</i> ‘нагорі’ [ARI]	др. <i>*tiṭV-mpV</i> ‘височина’, ‘гора’, ‘скеля’, ‘круча’ [Бонгард-Левин, Гуров 1988, 63].

Примітка. Кирилицею надруковані слова тамільської мови, взяті з “Русско-тамільського словаря” (скорочено РТС) за редакцією М.С. Андронova.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1. Чоловік-тода похилого віку (з книги: Шапошникова Л.В. Тайна племени голубых гор. Москва, 1969).

Мал. 2. Жінка-тода, одягнена в пукухулі (з книги: Шапошникова Л.В. Тайна племени голубых гор. Москва, 1969).

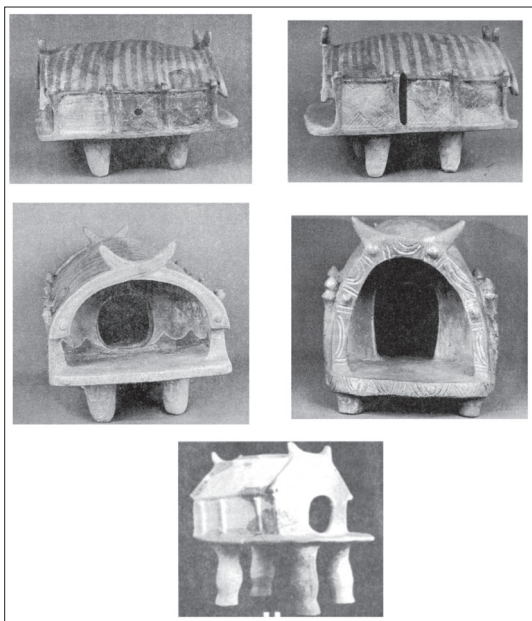
Мал. 4. Поєдинок героя (можливо, Гільгамеша) з биком (з печаток періоду династії Аккаде. Санкт-Петербург. Ермітаж) (История Древнего Востока Ч. 1. Месопотамия. М., 1983).

Мал. 3. Принесення в жертву буйволиці під час поховального обряду у тода (з книги: Шапошникова Л.В. Тайна племени голубых гор. Москва, 1969).

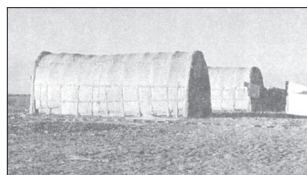
Мал. 5. Еламське божество на колісниці (1-ша половина II тис. до н.е.). Божество має бичачі вуха, подібно до божества підземного світу Нергала, статуетки якого, що відносяться до початку II тис. до н.е., знайдено на території Вавилонії (з книги: Amiet P. Tāriḫ-e-Īlām. Tehran. 1993).

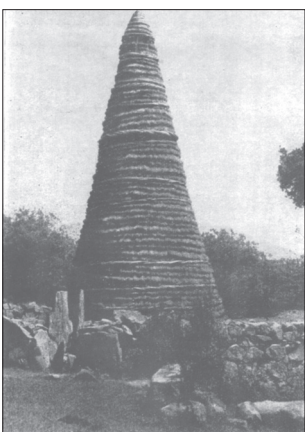
Мал. 6. Моделі трипільських храмів (з книги: Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Київ, 2003).

Мал. 8. Мудхіф (культова споруда) в сучасному Південному Іраку (за Д. Ролом) (з книги: Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Київ, 2003).

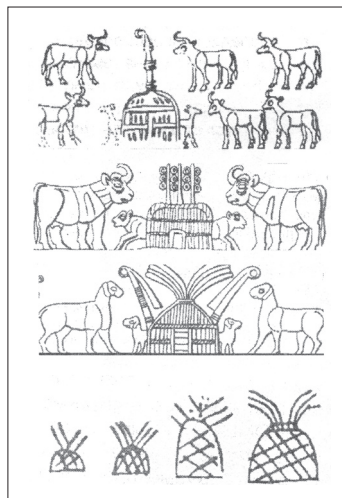
Мал. 9. Арабські будинки, збудовані з очерету в районі шумерського міста Лагаша (за Дж. Сандерсом) (з книги: Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Київ, 2003).

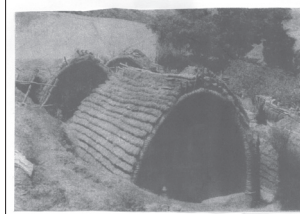
Мал. 11. Храмова архітектура тоді (з книги: Шапошникова Л.В. Тайна племені голубых гор. Москва, 1969).

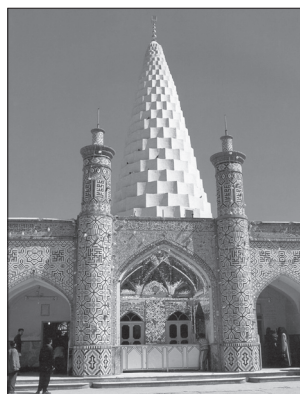
Мал. 12. Гробниця пророка Даніїла в Сузах (Іран).

Мал. 7. Зображення очеретяних храмів Месопотамії (відбитки печаток, рельєфи) та знаки, які позначали їх у ранніх писемних документах (з книги: Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Київ, 2003).

Мал. 10. Житлові будинки тоді (з книги: Шапошникова Л.В. Тайна племені голубых гор. Москва, 1969).

СКОРОЧЕННЯ

- РТС* – Андронов М.С., Ибрагимов А.Ш., Юганов Н.Н. Русско-тамилский словарь. Москва, 1965.
ARI – Achaemenid Royal Inscriptions // www-oi.vchicago.edu/OI/PROJ/ARI/html
EKI – König F.W. Die Elamischen Königsinschriften. Graz, 1965.
JAOS – Journal of the American Oriental Society.
UN – UNTASNAPIRISA Tchoga-Zambil n° 30 // König F.W. Die Elamischen Königsinschriften. Graz, 1965.

СКОРОЧЕНІ НАЗВИ МОВ

- елам. – еламська
дравідські мови: там. – тамільська, д.-там. – давньотамільська, мал. – малайлам, ко. – кота, то. – тода, код. – кодагу, кан. – каннада, ту. – тулу, кор. – корага, тел. – телугу, клм. – коламі, нк. – найкі, пдж. – парджі, пен. – пенго, гдб. – гадаба, гон. – гонді, кур. – курукх, кон. – конда, кол. – коламі, млт. – малто, ман. – манда, браг. – брагуї, дравід. – дравідська, протодр. – протодравідська.
праностр. – праностратична
шум. – шумерська

ЛІТЕРАТУРА

- Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
Андронов М.С. Дравидийские языки // **Языки Азии и Африки**. Москва, 1978. Т. II.
Андронов М.С. Из истории классификации дравидийских языков // **Теоретические основы языков мира. Проблемы родства**. Москва, 1982.
Андронов М.С. О характере деккано-уральских аналогий // **Языковые универсалии и лингвистическая типология**. Москва, 1969.
Андронов М.С., Ибрагимов А.Ш., Юганов Н.Н. **Русско-тамилский словарь**. Москва, 1965.
Белицкий М. **Шумеры. Забытый мир**. Москва, 2000.
Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // **Древний Восток: этнокультурные связи**. Москва, 1988.
Виноградов А.В. К вопросу о южных связях кельтеминарской культуры // **Советская этнография**, 1957, № 1.
Видейко М.Ю. **Трипільська цивілізація**. Київ, 2003.
Воробьев-Десятовский В.С. К вопросу о роли субстратов в развитии индоарийских языков // **Советская этнография**, 1956, № 1.
Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. **Индоевропейский язык и индоевропейцы**. Т. 1–2. Тбилиси, 1984.
Дьяконов И.М. **История Мидии с древнейших времен до IV в. до н.э.** Москва – Ленинград, 1956.
Дьяконов И. **Найдавніша література Близького Сходу // На рiках Вавілонських. 3 найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини**. Київ, 1991.
Дьяконов И.М. Эламский язык // **Лингвистический энциклопедический словарь**. Москва, 1990.
Дьяконов И.М. Эламский язык // **Языки Азии и Африки**. Т. III. Москва, 1979.
Дьяконов И. М. **Языки древней Передней Азии**. Москва, 1967.
Дьяконов И.М., Якобсон В.А. “Номовые государства”, “территориальные царства”, “полисы” и “империи”. Проблемы типологии // **Вестник древней истории**, 1982, №3.
История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия. Москва, 1983.
Иванов В.В. Праязык как объект описания в издании “Языки мира” // **Теоретические основы классификации языков мира**. Москва, 1980.

- Канева И.Т. Шумерский язык.* Санкт-Петербург, 1996.
- Кримський А.Ю.* З історії Елама передарійської доби. Елам. Київ, близько 1933–1940 // **Інститут рукописів Н.Б. ім. В. Вернадського.**
- Кулланда С.В.* Матеріальна культура і економіка Західної Індонезії в дописьменний період // **Народи Азії і Африки**, 1983, №3.
- Ламберг-Карловски К.К.* Модели взаимодействия в III тыс. до н.э. от Месопотамии до долины Инда // **Вестник древней истории**, 1990, №1.
- Ламберг-Карловски К., Саблов Дж.* **Древние цивилизации Ближнего Востока и Мезоамерики.** Москва, 1992.
- Март Н.Я.* Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания // **Записки восточного отделения императорского русского археологического общества.** Том 22-й. 1913–1914. Петроград, 1915.
- Матюшин Г.Н.* **Тайны цивилизаций. История Древнего мира.** Москва, 2002.
- Мейе А.* **Сравнительный метод в историческом языкознании.** Москва, 1954.
- Мосенкис Ю.Л.* **Минойский, прототигридский, австронезийский?** Киев, 1997.
- Мосенкис Ю.Л.* **Проблеми дослідження генетично невизначених мов.** Київ, 1996.
- Парпола А., Каскенниеми С., Парпола С., Аальто П.* Дешифровка протодравидских надписей долины Инда // **Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки.** Москва, 1976.
- Пелих Г.И.* **Происхождение селькупов.** Томск, 1972.
- Сулейменов О.* **Эссе, публикации, стихи, поэмы. Аз и Я.** Алма-Ата, 1990.
- Тураев Б.А.* **История Древнего Востока.** Минск, 2002.
- Франко І.* **Сотворення світу.** Київ, 2004.
- Хинц В.* **Государство Элам.** Москва, 1977.
- Храновський В.А.* Проблеми етнічного складу доарійського Ірану у праці А.Ю. Кримського "... Елам" // **Сходознавство**, 1999, №6.
- Хрестоматія по історії Древнього Востока.** Москва, 1963.
- Хук С.* **Мифология Ближнего Востока.** Москва, 2005.
- Шапошникова Л.В.* **Мы – курги.** Москва, 1978.
- Шапошникова Л.В.* **Тайна племени голубых гор.** Москва, 1969.
- Ширәлиев М. И.В.* Сталинин дилчилийә даир әсәрләри вә азәрбайчан дили тарихинин месәләләри // **"Известия АН Аз ССР"**, 1953, №2.
- Юсифов Ю.Б.* **Элам. Социально-экономическая история.** Москва, 1968.
- Юсифов Ю.Б.* Эламские хозяйственные документы из Суз // **Вестник древней истории**, 1963, №3.
- Achaemenid Royal Inscriptions* // [www – oi.uchicago.edu/OI/PROJ/ARI/html](http://www-oi.uchicago.edu/OI/PROJ/ARI/html)
- Burrow T.A., Emenau M.B.* **A Dravidian etymological dictionary.** 1st ed. Oxford, 1968.
- Burrow T.A., Emenau M.B.* **A Dravidian etymological dictionary.** 2nd ed. Oxford, 1984 // <http://dsal.uchicago.edu>.
- Brown G.W.* The possibility of connection between Mitanni and the Dravidian Languages // **JAOS**, L (1930).
- Cameron G.* **Iravn dar Sepidehdam-e-Târikh.** Tehran, 1995.
- DB: DARIO I Behistún. I.P.O.A.* – Instituto del Proximo Oriente Antiguo. Murcia. <http://www.um.es/ipoa/cuneiforme/elamita> <http://www.um.es/ipoa>
- Gian Pietro B.* Elam between Assyriology and Iranian Studies. // <http://digilander.iol.it/elam>, 2001.
- Hamori F.* Mesopotamian and Finn-Ugor god names compared to Sumerian updated on 12/6/2002 // cwnet.com/millenia/FUgods.htm.
- Halloran J. A., Hamori A.* **Lexicon of Sumerian Logograms by Ural Altaic Comparisons.** March 14, 1999 // <http://nimb.freeweb.hu/Fred/Szum-a.html>.
- Hole F.* Janbehha-ye-Mantagheyi-ye-Dowran-e-Nowsanghi-ye-Pish az Sofal va Aghaz-e-Sofal-e-Khuzestan // **The Iranian World. Essays on Iranian Art and Archaeology. Presented to Ezat O. Negahban.** Tehran, 1999.
- König F.W.* **Die Elamischen Königschriften.** Graz, 1965 // <http://www.um.es/ipoa/cuneiforme/elamita> <http://www.um.es/ipoa>.